

Wij zijn geen politici (1965-1970)

*'Als ze vragen ben je links of rechts,
dan ligt de onduidelijkheid in de vraagstelling.'*

Hans van Mierlo¹

Twee schoolvrienden

Amsterdam, medio 1965. Tijdens nachtelijke gesprekken filosoferen twee oude schoolvrienden over de actuele politiek. Peter Baehr en Erik Visser, beide begin dertig, kennen elkaar al sinds de lagere school. Ze hebben samen gestudeerd, waarna historicus Visser als redacteur buitenland bij het Parool is gaan werken. Baehr is gepromoveerd politicoloog en op dat moment lector Internationale Betrekkingen aan de Universiteit van Amsterdam. Lid van een politieke partij zijn Baehr en Visser niet. Ze zijn politiek zeer geëngageerd, maar Baehr en Visser voelen zich bij geen van de bestaande politieke partijen thuis. Ze zweven als het ware tussen de 'linkse' pvdA en de 'rechtse' vvd in. Onder het genot van een glas bier filosoferen Baehr en Visser over de noodzaak om de Nederlandse politiek te vernieuwen en over de vraag hoe zo'n vernieuwing er dan uit zou moeten zien. Ze vragen zich af of het mogelijk en wenselijk zou zijn om een nieuwe politieke partij in het leven te roepen. Een nieuwe Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb), de partij die tot 1946 onderdak bood aan vrijzinnig-democraten; kiezers die zich, evenals zichzelf, niet wilden laten dwingen tot een keuze tussen de liberalen en de sociaal-democraten. Een herleving van de vdb, een aardig idee, maar ook reëel?²

In het najaar van 1965 besluiten Baehr en Visser een aantal van hun ideeën op papier te zetten. Onder de kop 'De mogelijkheid en wenselijkheid van de oprichting van een nieuwe politieke partij'³, motiveert Baehr aan zijn vriend waarom in Nederland behoefte zou kunnen bestaan aan een nieuwe partij. Baehr heeft de indruk dat er een vrij aanzienlijke groep kiezers in Nederland is die bij het huidige aanbod van politieke partijen niet aan hun trekken komt. Kiezers die voornamelijk tussen de pvdA en de vvd in zweven en wellicht bereid gevonden zouden kunnen worden om hun stem uit te brengen op een groepering en een programma dat onge-

veer het midden houdt tussen deze twee partijen. Baehr doelt met name op de wat meer intellectuele kiezers die de pvda te links en de vvd te rechts vinden. Om hoeveel kiezers het gaat, weet Baehr niet, maar feit is wel dat onder meer twee journalisten van het dagblad *Het Parool*, te weten Visser's collega's Jan Beishuizen en Bob Steinmetz, zich al eens in deze geest hebben geuit.⁴ Een nieuwe partij zou, zo schrijft Baehr, met een duidelijk omlijnd programma moeten komen waarin aanvaardbare alternatieven worden geboden voor de programma's van pvda en vvd. Daartoe wil Baehr eerst nagaan welke bezwaren men tegen deze partijen koestert en vervolgens bezien of een nieuwe politieke partij aan deze bezwaren tegemoet zou kunnen komen. Een soort marktonderzoek dus, om te kijken of het wenselijk is een nieuwe politieke partij op te richten.⁵

Baehr legt Visser een lijst voor met een groot aantal praktische politieke punten, deels op het terrein van de nationale politiek, deels met betrekking tot de lokale politiek in Amsterdam. Baehr twijfelt nog over de vraag of een nieuwe partij zich landelijk zou moeten presenteren, of dat beter eerst op lokaal niveau het initiatief kan worden genomen om te kijken hoe de respons is.⁶ In reactie op het 'Voorlopig rapport' van Baehr stuurt Visser aan Baehr een opsomming van 'enige principiële en praktische punten die zouden kunnen worden opgenomen in het programma van een nieuw te vormen partij, die zich bij de gemeenteraadsverkiezingen in juni '66 in Amsterdam zou moeten presenteren'.⁷ Ook Visser blijkt een voorstander van het oprichten van een lokale Amsterdamse partij. Een naam heeft Visser ook al voor de nieuwe partij: Democratische Partij. Het wensenlijstje van Baehr en Visser is een opsomming van allerlei politieke standpunten, problemen die ze signaleren en vraagstukken die de twee hoog zitten, geheel vrij, los van enige ideologische achtergrond.⁸

De nachtelijke gesprekken van Baehr en Visser zijn vrijblijvend, *Spielerei* zoals Baehr het noemt.⁹ Toch denken de twee vrienden inmiddels serieus na over een nieuwe politieke partij. Vooralsnog komen ze echter niet echt veel verder dan erover nadenken. Geen van beiden heeft praktische politieke ervaring en ze kennen niemand die dat wel heeft. Met één uitzondering: het Amsterdamse gemeenteraadslid voor de vvd Hans Gruijters. Over hem schrijft Baehr aan Visser dat hij 'de enige gunstige uitzondering' is op 'de kleurloosheid en oubolligheid' van de leiders van de vvd¹⁰. Als Gruijters beschikbaar zou zijn, dan zou een nieuwe politieke groepering wel eens kans kunnen hebben, zo menen Baehr en Visser.¹¹

Het initiatief

Hans Gruijters is sinds eind 1962 raadslid voor de vvd in de Amsterdamse gemeenteraad. Gruijters behoort tot de progressieve stroming binnen de vvd, die zich niet kan vinden in de conservatief-liberale koers die de partij onder voorman Toxopeus is ingeslagen. Met enige regelmaat komt Gruijters in aanvaring met zijn conservatieve partijgenoten, met name waar het de inhoudelijke ontwikkeling van de vvd

betreft. Gruijters' denken over politiek wordt sterk geïnspireerd door het politieke systeem in de Verenigde Staten van Amerika, waar de uitvoerende en controlerende macht duidelijk zijn gescheiden. In een serie artikelen in het *Algemeen Handelsblad* in november 1965 heeft Gruijters zich voorstander getoond van ingrijpende politieke veranderingen in de geest van de Verenigde Staten. Vooral het idee van een gekozen minister-president, een idee dat Gruijters heeft opgepikt uit een artikel van Jan Glastra van Loon in het *Nederlands Juristenblad*¹², spreekt het vvd-raadslid aan. Binnen zijn partij vindt Gruijters weinig steun. Zijn kritische houding wordt hem door veel partijgenoten niet in dank afgenomen. Niettemin wordt Gruijters voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1966 aangewezen als lijsttrekker. Bij een gunstige uitslag maakt hij een goede kans om wethouder te worden.

Kort na zijn aanwijzing als lijsttrekker doet zich echter een incident voor, waardoor Gruijters' positie binnen de vvd onhoudbaar wordt. Als op 10 maart 1966 de huwelijksvoltrekking van kroonprinses Beatrix en Claus von Amsberg plaatsvindt, blijft Gruijters weg. Aanvankelijk verklaart Gruijters provocerend dat hij die dag 'wel wat beters te doen heeft'. Later zal hij verklaren dat hij de uitnodiging heeft geweigerd omdat het controversiële huwelijk in zijn ogen 'afbreuk zou doen aan de samenbindende functie van de monarchie'.¹³ Met name het conservatieve deel van de vvd neemt het Gruijters kwalijk dat hij de uitnodiging voor de receptie naast zich neer heeft gelegd. De stap van Gruijters wordt door partijgenoten aangekaart bij de top van de vvd, die van mening is dat een volksvertegenwoordiger een uitnodiging van het Koningshuis niet mag afslaan.¹⁴ Het incident vergroot de toch al aanwezige kloof tussen de conservatieve top van de vvd en 'dwarsligger' Gruijters, die eerder al kritiek had gekregen omdat hij de voornamelijk in 'linkse' kringen geuite kritiek op het optreden van de Amsterdamse politie had onderschreven.¹⁵ Nadat hij rechtstreeks in conflict is gekomen met vvd-leider Toxopeus, besluit Gruijters zijn partij de rug toe te keren. Voor het Amsterdamse raadslid is het conflict de spreekwoordelijke druppel. De door hem als zodanig ervaren conflictsfeer binnen de vvd staat Gruijters tegen. Hij vindt de partij te autoritair en te conservatief, voor vooruitstrevende mensen is geen plaats, zo meent hij.¹⁶ Op 21 maart zegt hij zijn lidmaatschap van de vvd op en stelt hij zijn zetel in de Amsterdamse gemeenteraad ter beschikking.¹⁷ Gruijters motiveert zijn besluit als volgt: 'Door vooraanstaande, leidende figuren wordt landelijk in de vvd een dusdanige mate van conformiteit verlangd, dat ik mij als liberaal in die partij niet langer thuisvoel'.¹⁸ Naar aanleiding van Gruijters vertrek uit de vvd schrijft *Vrij Nederland*-journalist Van Tijn: 'Het zou me niet verbazen als Gruijters bij de volgende verkiezingen op de Vrijzinnig Democratische Partij stemt. Alleen, die zal nog wel eerst door hem opgericht moeten worden'.¹⁹

Kort na zijn vertrek uit de vvd zoeken de vrienden Baehr en Visser contact met Gruijters. Ze spreken af in café Scheltema, waar Gruijters de twee geïnteresseerd aanhoort. Baehr en Visser vertellen Gruijters over hun gedachten over een nieuwe politieke partij en dat ze tot nu toe niet verder zijn gekomen omdat hen ontbreekt

aan iemand met politieke ervaring. En dat ze in Gruijters degene zien die de kennis en ervaring heeft. Baehr en Visser leggen de voormalige vvd'er de vraag voor of hij er iets voor voelt om samen met hun een nieuwe partij op te zetten.²⁰

In diezelfde periode spreekt Gruijters ook met collega-journalist Hans van Mierlo, die redacteur is van de opiniepagina van het *Algemeen Handelsblad*. Als beroepshalve belangstellend toeschouwer is Van Mierlo getuige geweest van de gebeurtenissen in Amsterdam. Hij heeft de recente acties van Provo met veel belangstelling gevolgd en is meer en meer geïntrigeerd geraakt door het verzet van de nieuwe generatie tegen de bestaande structuren in de samenleving. Het verzet tegen het koningshuis, de veldslagen met de politie, de onvrede met het beleid van burgemeester Van Hall, voor Van Mierlo is er meer aan de hand dan wat ludieke acties en provocaties van een paar lastposten.²¹ Naar aanleiding van de gebeurtenissen in Amsterdam heeft Van Mierlo onder de noemer 'Gesprek over gezag en publiek' een serie rondetafelgesprekken georganiseerd met deskundigen op politiek en sociaal terrein. In het *Algemeen Handelsblad* heeft hij hier uitgebreid verslag van gedaan.²² Over deze rondetafelgesprekken zal Van Mierlo later zeggen:

'Dat gesprek was voor mij uiterst onthullend, een katalysator in een bewustwordingsproces. Ik kreeg het idee dat er gevaarlijke dingen aan het gebeuren waren. De enorme radicalisering in die tijd, zowel naar links als naar rechts, het succes van de Boerenpartij, de rellen rond het huwelijk van Beatrix en de bouwvakkersmanifestatie in Amsterdam; dit alles voltrok zich niet op grond van inhoudelijke argumenten maar was een uiting van ongenoegen.'²³

Tijdens een ontmoeting in café Scheltema blijken Van Mierlo en Gruijters op één lijn te zitten. Beiden komen tot de conclusie dat het parlementaire stelsel in Nederland naast grote voordelen ook grote nadelen heeft. Beiden blijken voorstander van een meer directe democratie naar Amerikaans model, met rechtstreeks gekozen bestuurders en meer dualisme dankzij een eigen mandaat voor de uitvoerende macht. Van Mierlo ziet bovendien grote overeenkomsten tussen de acties van Provo en het conflict van Gruijters binnen de vvd.²⁴ Het verzet van Gruijters tegen wat hij noemt 'de morele imperatieven van Toxopeus' heeft volgens de journalist alles te maken met wat er in de maatschappij aan de hand is. Gruijters en Van Mierlo concluderen dat er een crisis tussen generaties gaande is en dat die crisis tussen generaties een politieke vertaling dient te krijgen.²⁵

De gesprekken met Baehr en Visser en met Van Mierlo zijn voor Gruijters een signaal dat er meer teleurgestelde en gefrustreerde vernieuwingsgezinden rondlopen. Met z'n vieren delen ze een gevoel van ongenoegen over de politiek, over het functioneren van de democratie. Gruijters mag dan politiek 'dakloos' zijn, zijn politiek activisme is nauwelijks afgenomen. Hij besluit een aantal bekenden te verzamelen om op Koninginnedag bijeen te komen in de Bernhardzaal van hotel Krasnapolsky in Amsterdam. Onder de aanwezigen zijn ook mensen die Gruijters spontaan hebben benaderd. Na zijn vertrek uit de vvd heeft Gruijters een groot interview gegeven aan

Vrij Nederland en in reactie op dat artikel heeft hij veel brieven ontvangen van sympathisanten die hun steun betuigen aan de voormalige luis in de pels van de vvd. In totaal bestaat de groep van Gruijters uit dertien mensen. Behalve Gruijters, Visser, Baehr en Van Mierlo zijn dit Jan Sampiemon (die Gruijters als chef buitenlandredactie van het *Algemeen Handelsblad* kent), Reinier Heyting en Evert Hoven (beiden afkomstig uit de vvd), Coen Affolter (samen met Gruijters eigenaar van de Bamboobar), Ad Redeker (marketingdeskundige), Bob Steinmetz en Jan Beishuizen (collega-journalisten van Visser bij *Het Parool*), Arie van der Zwan en Henk Lange (beiden lid van de pvda).²⁶ Van de groep van dertien zijn alleen Hans Gruijters en Ad Redeker bekend met de politieke praktijk. Voor het overige is het een groep ongebonden intellectuelen uit het bedrijfsleven en de journalistiek, die echter een belangrijk gemeenschappelijk kenmerk vertonen: hun leeftijd. Op een enkele uitzondering na zijn het vroege dertigers: iets ouder dan de meeste Provo's, jonger dan het politieke establishment.²⁷

Op 30 april 1966 is het deze groep van dertien die in Krasnapolsky met elkaar spreekt over het in hun ogen slechte functioneren van de democratie. Bij alle aanwezigen bestaat de behoefte om tot een nieuw initiatief te komen, een behoefte die leeft bij zowel de aanwezigen uit sociaal-democratische kring als hen die uit de liberale hoek komen. Twee van hen, Van der Zwan en Lange, onderscheiden zich echter van de rest vanwege het feit dat voor hen de sociaal-economische problematiek zwaarder weegt dan de staatsrechtelijke kritiek.²⁸ Van der Zwan en Lange benadrukken dat de groep eerst de sociaal-economische richting van de partij vast moet leggen, de nieuwe partij moet vooral een 'linkse' partij worden. Voor de rest van de groep staat de sociaal-economische problematiek echter niet voorop. Zij ervaren het streven van de twee pvda'ers als een miskenning van wat er in de maatschappij aan de hand is en waarom de groep bijeen is. Een hoofdelijke stemming schept duidelijkheid: het wordt elf tegen twee. Van der Zwan en Lange verlaten de groep en raken later betrokken bij 'Nieuw Links', de vernieuwingsbeweging binnen de pvda.²⁹

De groep van elf die overblijft is echter ook allerm minst een homogene groep. De aanwezigen worden door verschillende motieven geleid. De aanwezige vvd'ers missen de aandacht voor het 'sociale' binnen hun partij en de pvda-mensen missen aandacht voor het 'liberale'. Anderen worden met name geleid door het streven het aloude links-rechts denken te doorbreken door een alternatief te ontwikkelen. Weer anderen denken in het initiatief vooral een herstel van de vooroorlogse vrijzinnig-democraten te zien.³⁰ Toch wordt er tijdens het onderling praten en de gedachte-wisselingen die plaats vinden een gevoel merkbaar dat men het over bepaalde dingen duidelijk eens is. Er blijkt een 'basis van gemeenschappelijk denken', alsmede de overtuiging dat de ideeën van de groep in een veel grotere kring leven, niet in de laatste plaats door alle reacties die Hans Gruijters heeft ontvangen.³¹ Overeenstemming is er vooral op het punt van de onvrede met het politieke bedrijf in Nederland, het gebrek aan zeggenschap van de burger, de individuele rechten van die burger en de noodzaak tot democratisering. Die consensus over een complex geheel, dat de

aanwezigen aanduiden met de term 'democratie', vormt het bindmiddel tussen de uit verschillende politieke 'zuilen' afkomstige aanwezigen.³²

Het Initiatiefcomité D'66

De groep van elf komt op 20 mei opnieuw bijeen, dit keer bij Hans van Mierlo thuis.³³ Die dag wordt besloten de groep uit te breiden. De belangrijkste conclusies uit die tweede bijeenkomst zijn dat de groep moet gaan onderzoeken of er genoeg gemeenschappelijks is dat de moeite waard is om iets mee te doen. In een later stadium moet dan worden besloten welk middel zal worden gekozen om met name de staatsrechtelijke ideeën waar te maken.³⁴ Of het ook tot de oprichting van een politieke partij zal komen, is op dat moment dus nog allesbehalve zeker.

Het oorspronkelijke idee van Baehr en Visser om het initiatief gericht te laten zijn op de aanstaande Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen wordt losgelaten. De initiatiefnemers willen voorkomen dat het initiatief een uitsluitend Amsterdamse aangelegenheid blijft, waardoor het beeld zou kunnen ontstaan van Gruijters die zijn gram probeert te halen op de Amsterdamse vvd. Met enige regelmaat verschijnen in het *Algemeen Handelsblad* en *Het Parool* al stukjes waarin melding wordt gemaakt van het feit dat de 'Groep-Gruijters' weer bijeen is geweest.³⁵ Dat beeld wil de groep in ieder geval wegnemen. Om die reden wil de groep ook mensen van buiten Amsterdam halen om bijeen te komen.³⁶ De initiatiefnemers stellen een lijst van tien punten op waarop zij denken dat het te nemen initiatief gericht moet zijn. Ieder zal de lijst naar twee of drie bekenden sturen om zo meer gelijkgezinden bij het initiatief te betrekken. Nadrukkelijk zal daarbij worden gezocht naar mensen buiten Amsterdam die belangstelling hebben. Aldus komt een groep van ongeveer veertig mensen tot stand. Behalve de oorspronkelijke elf initiatiefnemers bestaat deze groep uit studievrienden, kennissen, zakenrelaties, partijgenoten, een enkel familielid en uit mensen die contact hebben opgenomen met Gruijters na zijn uit-treden uit de vvd of nadat de eerste berichten over de mogelijke oprichting van een nieuwe politieke partij in de media zijn verschenen. *

De 'groep-Gruijters' noemt zichzelf 'Initiatiefcomité D'66'. Jan Godschalk heeft in 1969 onderzoek gedaan naar de achtergronden van de initiatiefnemers. Van de 25 initiatiefnemers die lid zijn van een andere partij zijn er zestien lid van de vvd, zeven van de pvda, één van de psp en één van de chu. Naar opleidingsniveau, beroep en inkomen zijn de initiatiefnemers allen afkomstig uit de hogere middenklasse. De groep bestaat uit wetenschappers, rijksambtenaren, juristen, reclamemensen, zakenlieden en, heel opvallend, veel journalisten (tien van de 45). Van de 45 initiatiefnemers zijn er dertig academisch geschoold. Mensen als Van Mierlo en Van Lookeren Campagne zijn afkomstig uit oude middenstandsfamilies. Het Initiatiefcomité kent niet of nauwelijks vertegenwoordigers uit de lagere sociale klassen (het latere D'66 zal dan ook de bijnaam 'Boerenpartij voor intellectuelen' krijgen³⁷). Hans Gruijters is voor het Initiatiefcomité de belangrijkste persoon. Als voormalig

vvd-raadslid brengt Gruijters zijn politieke bekendheid, zijn organisatorische ervaring en zijn politieke relaties mee. Gruijters, Van Mierlo, Baehr en Visser zijn de vier prominenten in de initiatiefgroep. Zij zijn het ook die volgens het onderzoek van Godschalk de meeste inbreng in de groep hebben.³⁸

Tijdens de 'brainstormsessie' op 20 mei doet zich de vraag voor hoe het initiatief zich zou moeten organiseren. De initiatiefnemers kunnen als actiegroep toetreden tot één van de bestaande partijen, als buitenparlementaire beweging kan worden geprobeerd de bestaande politieke partijen tot vernieuwing aan te zetten, of er kan voor worden gekozen om zelf een politieke partij op te richten en zo een rechtstreekse bedreiging te vormen voor de gevestigde partijen.³⁹ Een meerderheid onder aanvoering van Gruijters en Van Mierlo is van mening dat het onvoldoende is om een beweging te worden. Om de ideeën te verwezenlijken is het nodig om een bedreiging te vormen voor de andere partijen. En dat impliceert het hebben van een apparaat dat ervoor is gemaakt om stemmen te winnen en langs die weg te proberen om de steun van de meerderheid van de kiezers te verkrijgen.⁴⁰ En als je geen partij bent, ben je geen electorale bedreiging.

Toch is niet iedereen zo zeker van de keuze voor een politieke partij. Met name Peter Baehr twijfelt of de keuze voor een politieke partij wel de beste is. Volgens hem moeten de gewenste veranderingen toch van de gevestigde partijen komen. Baehr voelt er dan ook meer voor om andere partijen onder druk te zetten zonder zelf deel uit te maken van de macht. Een soort lobbygroep, met dezelfde ideeën, maar die als een soort luis in de pels op alle politieke partijen zal inwerken.⁴¹ Omdat niet iedereen het met de keuze voor een politieke partij eens lijkt te zijn, wordt een stemming gehouden. Drie mensen, waaronder Peter Baehr en Sol Schuyer stemmen tegen.⁴² De keuze valt dus op het vormen van een nieuwe politieke partij, die een electorale bedreiging moet gaan vormen voor de gevestigde partijen. Even wordt nog overwogen om als nieuwe groepering in de universiteitssteden aan de gemeenteraadsverkiezingen mee te doen, maar dit idee verdwijnt al snel van tafel.

Een Initiatiefcomité moet een presidium hebben en dus wordt er gepeild wie ervoor voelen om hierin zitting te nemen. Eenvoudig is het niet om een bestuur te vinden. De initiatiefnemers vinden het wel leuk om mee te doen, maar om ook in het bestuur te gaan, gaat de meesten toch wat te ver.⁴³ Als initiatiefnemer van de eerste bijeenkomst en de enige met politieke ervaring ligt het voor de hand dat Gruijters het voorzitterschap van de groep op zich neemt. Alle ogen richten zich dan ook op de voormalige vvd'er, maar die zegt 'nee'. Behalve dat omstandigheden in de persoonlijke sfeer Gruijters weerhouden van een actieve carrière in de landelijke politiek, speelt ook een politieke reden een belangrijke rol. Hij wil niet dat het reeds bestaande beeld van de 'groep-Gruijters' wordt bevestigd. Gruijters is bang dat het initiatief zal zijn veroordeeld tot een splinter van de vvd als hij de leiding neemt, iets wat de vvd alleen maar in de kaart zou spelen. Het idee zou zijn dat Gruijters die bij de vvd is weggegaan nu zijn eigen partijtje begint. Het domste wat je kunt doen, zal

Gruijters voorhouden aan Van Mierlo, die er in een persoonlijk gesprek bij Gruijters op aandringt de leiding van de initiatiefgroep op zich te nemen.⁴⁴ Gruijters vindt zichzelf ook niet de aangewezen persoon om de leiding in handen te nemen. Hij is niet het type van een politiek leider, meer een *éinzelganger* dan een groeps-mens. Het Initiatiefcomité dringt nog wel bij Gruijters aan, maar die maakt met de woorden '*the answer is no!*' een einde aan alle discussie.⁴⁵

De twee schoolvrienden Baehr en Visser hoeven echter niet te vrezen dat hun *spielerei*, zoals ze het zelf noemen⁴⁶, door het 'nee' van Gruijters gedoemd is te mislukken. De vraag is alleen: wie moet het dan doen? De ogen richten zich op *Algemeen Handelsblad*-journalist Hans van Mierlo. Van Mierlo, die de discussie rond Gruijters heeft gadeslagen, piekert er echter niet over om het voorzitterschap op zich te nemen. Hij heeft totaal geen ervaring met bestuurlijke of politieke zaken en heeft bovendien helemaal geen tijd om het voorzitterschap er nog eens bij te doen.⁴⁷ Van Mierlo staat op het punt de hoofdrol toegewezen te krijgen in de film *Het Gangstermeisje* van Jan Blokker en is niet van plan om zijn leven als journalist opzij te zetten voor een avontuur waarvan hij zelf niet gelooft dat hij het kan.⁴⁸ Maar Van Mierlo wordt door de feiten voor het blok gezet. Hans Gruijters wil niet, en ook alle anderen hebben een goed verhaal om het niet te doen. Van Mierlo wil ook niet, maar vindt zelf dat hij onvoldoende argumenten heeft. Mede op aandringen van Hans Gruijters zwicht hij en neemt hij het voorzitterschap van het Initiatiefcomité op zich. Zo wordt niet de initiatiefnemer de voorzitter van de groep, maar Hans van Mierlo, die daar zelf de grootste bedenkingen bij heeft.⁴⁹

Het marktonderzoek

De hele zomer lang komt het Initiatiefcomité iedere zaterdag bijeen. De groep groeit aan tot 45 mensen, die bijna allemaal iedere zaterdag aanwezig zijn. Het provisorische secretariaat van de initiatiefgroep wordt ondergebracht bij Nelly Visser, een nicht van Erik Visser, aan de Nicolaas Maesstraat in Amsterdam. Door Van Mierlo, Visser en Baehr wordt gewerkt aan een tekst om de ideeën van het Initiatiefcomité te verspreiden. Allereerst wordt een stuk geschreven dat onder de initiatiefgroep wordt verspreid. De amendementen die daarop worden ingediend, worden in drie sessies behandeld en aldus komt de tekst tot stand die later de 'kleine lettertjes' zullen gaan uitmaken van het pamflet waarmee het Initiatiefcomité zich zal presenteren.

Voor de vormgeving van het initiatief en de hele latere marketing van de nieuwe partij-in-oprichting zijn twee personen van belangrijke betekenis: Martin Veltman en Nico Hey van het jonge Amsterdamse reclamebureau *Fransen, Hey en Veltman*, kortweg FHV. Gruijters kent Veltman en Hey al uit zijn VVD-tijd. Gruijters heeft eerder bij de VVD voorgesteld om op een wat modernere wijze reclame voor de partij te gaan maken, niet op de geijkte manier, maar geïnspireerd door de ideeën van marketingmensen.⁵⁰ Met dat doel had Gruijters destijds FHV benaderd. De *marketeers*

van FHV hadden het aanbod echter afgewezen. Ze voelden zich niet geëngageerd met de vvd. Ze moesten naar hun idee affiniteit hebben als ze reclame wilden maken voor een politieke partij. Deze affiniteit hebben de mensen van FHV wel met het nieuwe initiatief van Gruijters. Dat is dan ook het moment dat Nico Hey van FHV weer contact met Gruijters opneemt.⁵¹

Veltman en Van Mierlo komen drie keer bij elkaar om met z'n tweeën vaak tot diep in de nacht te overleggen hoe d'66 aan de man gebracht moet worden. Dit proces gaat geheel buiten het bestuur om. Van Mierlo heeft een lijst opgesteld met 37 punten die voor d'66 van belang zijn. Wat hem betreft moeten al die punten evenveel aandacht krijgen. Maar Veltman weet dat dat niet zal aanslaan. Hij stelt voor er één ding uit te halen, dat waarover het gaat: de democratie en het doorbreken van de partijpolitieke en staatsrechtelijke verhoudingen. De vastgelopen democratie, dát moet het speerpunt worden dat van het initiatief d'66 een succes moet gaan maken. Veltman haalt Van Mierlo over om een tekst te maken die helemaal over dat ene onderwerp gaat. Voor Van Mierlo doet dat eigenlijk tekort aan het gedachtegoed van de groep, maar ook hij beseft dat 37 punten teveel is om aantrekkelijk te presenteren.⁵²

De betrokkenheid van Veltman en Hey staat garant voor de onconventionele manier waarop het Initiatiefcomité d'66 zich presenteert. Veltman is verantwoordelijk voor de gehele presentatie van d'66. De naam 'Democraten '66' is van hem afkomstig, evenals de keuze voor de huiskleur groen. Nico Hey ontwerpt het logo. Ook de vorm waarin het 'product' d'66 gestalte krijgt, komt uit de koker van Veltman. Met Van Mierlo spreekt hij af dat ze het Initiatiefcomité een pamflet zullen voorleggen, waaraan een adhesiekaart wordt gehecht om de reacties op het pamflet te kunnen meten. Voor één gulden zal het pamflet via de boekhandels te koop zijn. Veltman wil bewust niet de geijkte paden bewandelen. In 1967 vertelt hij hierover in een interview: 'Hoewel ik duidelijk affiniteit met d'66 had, heb ik toch steeds getracht d'66 uitsluitend als een product te beschouwen dat aan de man gebracht moest worden. Het program was het product, Van Mierlo de verpakking.'⁵³ Politieke ideeën 'verkoop' als een product met gebruikmaking van moderne marketingtechnieken, alsmede de taal waarin de ideeën van de beweging worden verwoord, zijn een noviteit in politiek Nederland.⁵⁴

Op 10 september komt het Initiatiefcomité opnieuw bijeen. Van Mierlo en Veltman leggen de initiatiefgroep hun ontwerppamflet voor. Voor veel mensen is het Appèl een teleurstelling. Al het werk dat ze op zaterdag tot stand hebben gebracht, is teruggebracht tot de kleine lettertjes op de achterkant van het Appèl en de boodschap over de democratie staat prominent aan de binnenkant. Men verwachtte een soort brochure met daarin de tekst die ze met z'n allen hebben aangenomen en niet dit militante pr-verhaal. De marketingaanpak van Veltman valt niet bij iedereen in goede aarde en leidt tot felle gedachtewisselingen tussen de leden van de initiatiefgroep.⁵⁵ Van Mierlo en Veltman weten de initiatiefnemers echter te overtuigen en aan het eind van de dag gaat het Initiatiefcomité unaniem akkoord. Uiteindelijk zullen 36 'initiatiefnemers' het Appèl ondertekenen.

Appèl

De politiek niet gebruikelijke aanpak van de initiatiefnemers, het uitbrengen van een politiek pamflet om de ideeën van het Initiatiefcomité met een marketingachtige aanpak te 'verkoop' en de reacties bij het publiek te peilen, weerspiegelt de ondogmatische en onconventionele manier waarop d'66 de aanval op de gevestigde orde inzet. Op 15 september 1966 presenteert het Initiatiefcomité d'66 haar 'Appèl' in perscentrum Nieuwspoort in Den Haag.⁵⁶ Het Appèl is het visitekaartje van de groep initiatiefnemers. Hieronder volgt de inleiding van het Appèl:

'Aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie. Zeer geachte medeburger. Dit Appèl wordt tot u gericht door een groep landgenoten. Wij hebben met elkaar gemeen een gevoel van hachelijkheid aangaande sommige verschijnselen in onze parlementaire democratie. Dat heeft ons bij elkaar gebracht. Wij zijn geen politici. Wij willen dat in dit stadium ook niet zijn. Wat wij hier en op de volgende pagina's schrijven is niet bedoeld als scherp geslepen politiek manifest. Het is een globale presentatie van onze ongerustheid, onze mening omtrent de oorzaken van de malaise en onze denkbeelden over verbetering.

Wij zijn mening dat ons staatsbestel bedroevend functioneert. Het politieke spel moet nog steeds worden gespeeld volgens regels die dateren uit de vorige eeuw. Die regels zijn in de jaren na 1848 opgesteld voor een maatschappij die niet te vergelijken is met de onze. De turbulente ontwikkelingen sinds 1900 hebben onze samenleving immers ingrijpend veranderd. Maar nog steeds moeten geëerde en parlement het doen met de codes van een voorbij tijdperk. De laatste presenteren de bittere gevolgen daarvan zich met steeds grotere frequentie.

Mogen wij spreken van een ernstige devaluatie? Wij menen van wel. En wij zijn daarover ten zeerste bezorgd.

Omdat het waarschijnlijk is dat vele Nederlanders onze bezorgdheid delen, hebben wij dit pamflet geproduceerd. De bedoeling ervan is de heersende ongerustheid te mobiliseren om mogelijkerwijs een beweging op gang te brengen die onze staatsvorm nieuwe, vitale inhoud geven kan.

Op pagina 3 en 4 van dit Appèl treft u onze schets aan, die aantoont hoezeer ons democratisch stelsel is verstoefd en welke de euvels en onbetamelikheden kunnen zijn die daaruit volgen. Wij hebben ook onze gedachten geformuleerd voor een Plan tot een nieuwe, faire, energieke democratie.

Wat kan men doen met zo'n plan? Wij hebben daar lang over nagedacht. Men zou op basis ervan een pressiegroep kunnen vormen en activiteiten kunnen ontplooiën binnen de bestaande partijen. De hoop dat zulks effectief werkt kan echter slechts een zeer breekbare zijn. Ten eerste omdat de gevestigde groeperingen de huidige constellatie krampachtig in stand houden, uit angst

voor verlies van stemmen. Ten tweede omdat de ervaring heeft geleerd wat het pijnlijk lot is van minderheidsgroeperingen binnen de bestaande partijen.

Wij moeten helaas concluderen dat de enige manier om werkelijk pressie uit te oefenen gelegen is in bedreiging met electoraal verlies. De onwrikbare consequentie van die conclusie is het oprichten van een nieuwe politieke partij. Wanneer deze partij inderdaad zou worden opgericht zou zij bijvoorbeeld Democraten '66 kunnen heten. Het vaststellen van een nieuwe naam is echter een zaak voor later. Voorlopig kunnen wij het daar, voor het gemak, op houden.

Het stichten van een nieuwe partij is echter geen geringe onderneming. Wij zijn niet uit op politieke lauweren. Wij voelen er bovendien niet voor om als zoveelste splinterpartij het democratisch functioneren van de 2e kamer nog verder te ontcrachten. Wij zullen daarom de stappen die nodig zijn voor de oprichting van een politieke partij niet roekeloos zetten. Eerst willen wij de overtuiging hebben dat velen onder u onze bezorgdheid delen en onze suggesties toejuichen. Pas als u ons een reëel perspectief biedt zullen wij handelen.

U vindt in deze folder een geperforeerde adhesiekaart. Wij nodigen u uit hem in te vullen, te frankeren en te verzenden. Als aantal en belangrijkheid van de reacties die ons bereiken dat rechtvaardigen zullen wij inderdaad een nieuwe politieke partij in het leven roepen.'

'Tenslotte nog dit: wilt u bedenken dat niet wij maar u beslist of onze democratie een nieuwe levenskans krijgt? Het is uw reactie die d'66 mogelijk zal maken – of niet.

Stuur ons uw adhesie. Want er gebeuren treurige dingen in ons land. En het is goed en zinvol daaraan een eind te maken.

Met de meeste hoogachting. Het Initiatiefcomité d'66, 15 september 1966.⁵⁷

De media reageren positief-kritisch op de komst van de Democraten. Positief, omdat hun poging om iets aan de bestaande situatie te doen, wordt gewaardeerd. Kritisch, omdat er de nodige vraagtekens worden gezet bij de staatsrechtelijke voorstellen en de levensvatbaarheid van de nieuwe partij-in-wording. Het *Algemeen Handelsblad* is van mening dat de voorstellen van de Democraten een eerlijke en zorgvuldige beoordeling verdienen en sluit het niet uit dat d'66 'een verfrissend element brengt in de gezapigheid van politiek Nederland'.⁵⁸ De *Telegraaf* spreekt van 'een positieve bijdrage tot de inderdaad dringend noodzakelijke vernieuwing van onze democratie'.⁵⁹ Weekblad *Elsevier* en *Het Parool* verwachten echter dat het lot van de nieuwe groepering een bestaan als splinterpartij zal zijn.⁶⁰

De oprichting van de partij

Het Appèl slaat aan en op het voorlopige secretariaat stromen de adhesiekaarten met honderden tegelijk binnen. Binnen een week betuigen 2.500 Nederlanders hun steun aan de initiatiefnemers, een respons van 20% op 12.500 verkochte exemplaren van het Appèl.⁶¹ Ook nu blijkt dat de initiatiefnemers op steun vanuit met name de Randstad mogen rekenen. Van de 2.500 adhesiebetuigers is driekwart afkomstig uit de Randstad. Maar liefst een kwart is afkomstig uit Amsterdam.⁶² Uit een door het NIPO gehouden enquête op 26 september, blijkt de nieuwe groepering bij deelname aan de verkiezingen op 5% van de stemmen te mogen rekenen.

Nu het Appèl een succes is, is het moment gekomen om te beslissen hoe het verder moet. Op 14 oktober komen de ondertekenaars van het pamflet weer bij elkaar, samen met zo'n honderd adhesiebetuigers. In het Appèl hebben de initiatiefnemers beloofd dat wanneer voldoende Nederlanders hun initiatief steunen, zij over zullen gaan tot het oprichten van een nieuwe politieke partij. Vijf weken na het verschijnen van het Appèl zijn de initiatiefnemers overtuigd van het 'reële perspectief' waar ze in het Appèl om hebben gevraagd. De overweldigende steun voor hun ideeën vormt de rechtvaardiging voor een nieuwe politieke partij, die zal proberen als concurrent van de bestaande partijen de politieke, staatsrechtelijke en maatschappelijke ideeën uit het Appèl in de praktijk te verwezenlijken. Op 14 oktober 1966, nog geen 24 uur na de 'nacht van Schmelzer' wordt de nieuwe politieke partij Democraten '66 opgericht. Om 13.00 uur maakt voorzitter Van Mierlo het nieuws bekend.⁶³ Een nieuw initiatief in de Nederlandse politiek is geboren.

Volgens het Appèl zou op 15 november een oriëntatiecongres worden georganiseerd, gevolgd door het oprichtingscongres op 15 januari 1967. Na de val van het kabinet-Cals is echter besloten de reguliere Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 enkele maanden te vervroegen en te laten plaats vinden in februari 1967. De Democraten zijn daardoor gedwongen hun tijdpad aan te passen. Besloten wordt om de twee geplande congressen te combineren en half december het eerste partijcongres te houden, waar partijprogramma en kandidatenlijst zullen worden vastgesteld. Het Initiatiefcomité, aangevuld met de adhesiebetuigers, wordt verdeeld in werkgroepen om voorstellen voor het partijprogramma te maken. Ondertussen wordt de nieuwe partij nog net op tijd in het Kiesregister ingeschreven, waarmee deelname aan de verkiezingen is verzekerd.

Op 17 en 18 december 1966 wordt het oprichtingscongres van D'66 gehouden. Enkele honderden kersverse Democraten komen naar de Amsterdamse RAI om de nieuwe partij leven in te blazen. Een aantal huishoudelijke zaken moet worden afgerond en het partijprogramma en de kandidatenlijst moeten worden vastgesteld. Sectiegewijs buigt het congres zich over de diverse hoofdstukken van het concept-programma, om het vervolgens plenair vast te stellen. Een daartoe benoemde commissie zal op basis van het partijprogramma een verkiezingsprogramma opstellen. Het wordt een enorm chaotisch congres. Er zijn honderden amendementen inge-

diend. Het ongeremde enthousiasme van de aanwezige Democraten in combinatie met de democratische vorm van besluitvorming brengen een bezoeker van het congres ertoe te spreken van een 'Poolse landdag', een term die door media gretig wordt overgenomen.⁶⁴

Na twee dagen loopt de huur van de RAI af zonder dat de kandidatenlijst en het programma zijn vastgesteld.⁶⁵ Het is niet gelukt. De Democraten hebben té democratisch iedereen spreekrecht gegeven, er moesten te veel moties worden behandeld en de stemprocedures hebben te veel tijd gevraagd. De tijd is om en de partij is niet van de grond gekomen. Teleurgesteld verlaten de mensen de vergaderzaal. Voorzitter Van Mierlo besluit het bestuur bijeen te roepen. Als we het nu opgeven, is het hele initiatief afgelopen, houdt Van Mierlo hun voor.⁶⁶ De enige manier om het initiatief te redden is om nu iedereen in de hal tegen te houden en de mensen te vragen om tussen kerst en de jaarwisseling terug te komen om de zaak in één dag af te ronden. Terwijl de congresgangers in de hal van de RAI staan te wachten op wat komen gaat, klimt Van Mierlo in een aldaar geplaatst kunstwerk. Aan de samengedromde congresgangers vraagt Van Mierlo hoeveel mensen er bereid zijn om terug te komen om het congres af te ronden. Tot zijn verbazing blijkt vrijwel iedereen dat te willen, een teken dat hij niet in de wind kan slaan. Van Mierlo roept iedereen op het congres op 'derde kerstdag' voort te zetten.⁶⁷ Volgens velen redt Van Mierlo met zijn actie D'66. Zonder de oproep van de voorzitter van het Initiatiefcomité zouden de congresgangers vrijwel zeker naar huis zijn teruggekeerd zonder dat de nieuwe partij daadwerkelijk van de grond zou zijn gekomen.

Op 27 december verzamelen 400 mensen zich in Krasnapolsky om het congres af te ronden. Met z'n allen blazen ze het initiatief van Gruijters en de zijnen leven in. Hans van Mierlo, voorzitter van het Initiatiefcomité, maar tot op dat moment nog steeds niet van plan op de actieve politiek in te gaan, wordt door het congres gekozen tot lijsttrekker. Ook nu probeert Van Mierlo de boot af te houden. Van Mierlo vindt dat Hans Gruijters lijsttrekker moet worden. Maar onder druk van diezelfde Hans Gruijters aanvaardt Van Mierlo toch het lijsttrekkerschap.⁶⁸ Gruijters verkiest de laatste plaats op de kandidatenlijst, hij zal niet namens de nieuwe partij in de Tweede Kamer plaatsnemen. Ook mede-initiatiefnemer Baehr, vanaf het begin voorstander van een beweging, stelt zich niet kandidaat, tot grote onvrede van Van Mierlo, die tegen wil en dank lijsttrekker is geworden. Hij voelt zich in de steek gelaten door de mensen die er wel voor kozen om D'66 op poten te zetten, maar het uiteindelijke werk aan hem laten.⁶⁹ Niettemin is Van Mierlo bereid die verantwoordelijkheid op zich te nemen. Onder zijn leiding zal de nieuwe partij in februari aan de verkiezingen deelnemen.

Het eerste partijprogramma

Op het oprichtingscongres in december 1966 wordt het 'Politiek program van de Democraten '66' vastgesteld.⁷⁰ Het eerste partijprogramma van D'66 is gebaseerd

op 'de kleine lettertjes' uit het Appèl. Wat direct opvalt is de expliciete doelstelling die de nieuwe partij in het partijprogramma verwoordt: 'De partij heeft tot doel voor Nederland en, zo mogelijk, andere landen bij te dragen tot de geestelijke en materiële ontplooiing van alle mensen, ongeacht hun levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, nationaliteit, taal, maatschappelijke afkomst of sexe. Daartoe zal de partij streven naar een radicale democratisering van de Nederlandse samenleving in het algemeen en van het Nederlandse politieke bestel in het bijzonder.' Zo algemeen als de doelstelling is geformuleerd, zo uitgesproken is men over het daartoe meest geëigende middel, de radicale democratisering. Het programma stelt ook duidelijk dat radicale democratisering geen doel op zich is. Het is het middel dat moet bijdragen aan de maximale ontplooiingsmogelijkheden voor alle mensen. De nadruk ligt echter niet zozeer op de doelstelling maar op het middel.

In het partijprogramma is expliciet de pragmatische inslag van de nieuwe partij verwoord. Hierover wordt gesteld: 'Ten aanzien van de middelen welke gehanteerd behoren te worden om deze doeleinden te bereiken, wordt geen speciale voorkeur uitgesproken. De doelmatigheid zal zoveel mogelijk de keuze bepalen, in het bijzonder waar het de mate betreft, waarin de overheid moet worden ingeschakeld.'

Pragmatisch is men ook over de eigen opvattingen. Het politiek program zal periodiek worden aangepast aan de zich wijzigende normen en omstandigheden. Hiertoe wil de partij 'de maatschappelijke ontwikkelingen kritisch volgen en het ontstaan van nieuwe noden en vraagstukken tijdig signaleren.' Met andere woorden: het programma van D'66 is geen blauwdruk voor een ideale toekomstige samenleving. Nieuwe feiten en omstandigheden kunnen het te allen tijde noodzakelijk maken dat ingenomen standpunten worden gewijzigd. Maatschappelijk verouderde principes mogen niet verworden tot een keurslijf dat een vereiste aanpak van nieuwe maatschappelijke problemen in de weg staat. Een standpunt dat eveneens is terug te vinden in de afkeer van de bestaande ideologieën, waartegen de partij-in-oprichting reeds in het Appèl ageerde. Het programma begint zelfs met de stelling dat 'de ideologieën van de bestaande partijen geen antwoord meer geven op de vragen die ons bezighouden. Velen zouden liever hun stem uitbrengen op grond van een moderne visie op heden en toekomst dan op grond van politiek gezien verouderde beginselen.' De principiële beginselloosheid betekent echter niet dat de Democraten als politieke opportunisten gezien moeten worden: 'De partij zal onduidelijkheid trachten te bestrijden en daarom een duidelijk consequent beleid voeren, waarin het programma voorop staat.' Ironisch genoeg zal het juist die onduidelijkheid zijn waarop de nieuwe partij nog tot in lengte van jaren zal worden aangevallen.

Vanzelfsprekend is in het partijprogramma een prominente plaats ingeruimd voor het hoofdstuk Staatsrecht. Dit hoofdstuk borduurt, vaak letterlijk, voort op de betreffende passages in het Appèl. Centraal staan de rechtstreekse verkiezing van de minister-president, invoering van een districtenstelsel, afschaffing van de opkomstplicht, verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd naar 21 jaar en een betere toerusting van het parlement. Na een tussenperiode waarin de burgemeester op voordracht

van de gemeenteraad wordt gekozen, dient ook deze ambtsdrager rechtstreeks te worden gekozen. Met de voorstellen voor de staatsrechtelijke vernieuwing willen de Democraten haast maken. Op korte termijn moet een staatscommissie worden ingesteld ter bestudering van het districtenstelsel en ter voorbereiding en wijziging van de Kieswet en de Grondwet.

D'66 is geen overtuigd voorstander van de invoering van het referendum. Tijdens het programmacongres van de Democraten is dit voorstel afgestemd. In het partijprogramma neemt de partij ten aanzien van het referendum dan ook een uiterst behoedzaam standpunt in. 'De mogelijkheden en wenselijkheden van een referendum in bijzondere omstandigheden dient nader te worden bestudeerd.' Met bijzondere omstandigheden wordt bedoeld 'vraagstukken van grote betekenis voor ons gehele volksleven.' Op staatsrechtelijk gebied is D'66 verder voorstander van de invoering van zogenaamde *hearings* ter versterking van het tegenwicht van het parlement, afschaffing van de Eerste Kamer bij de invoering van het 'Parlement-nieuwe-stijl' en vergaande decentralisatie. 'Waar decentralisatie mogelijk is, is zij gewenst', aldus het programma.

Opvallend is ook de plaats die het onderwerp 'vrijheidsrechten' in het programma krijgt. Voor D'66 zijn grondrechten onlosmakelijk verbonden met democratie. De partij zou dan ook het liefst zien dat de grondrechten in de Grondwet worden vastgelegd. 'Een democratie die werkelijk leeft is dienstbaar aan de vrije gedachtevorming van de burger.'

In het hoofdstuk 'Wet en recht', een duidelijke weerslag van de gebeurtenissen in de zomer van 1966, worden de toepassing van rechtsregels en het functioneren van de politie aan de kaak gesteld. In het sociale hoofdstuk wordt een evenwicht gezocht tussen economische groei en sociale rechtvaardigheid. Gesteld wordt dat welzijn door meer factoren wordt bepaald dan meer inkomen alleen. De economische paragraaf is gericht op het bevorderen van de economische groei op lange termijn. D'66 is een sterk voorstander van langetermijnpolitiek. Het is de eerste partij die de regering ieder jaar een 'meerjarenplan' voor een periode van vier jaar wil laten opstellen, waarin de beleidskeuzes voor de komende periode naar voren komen. Verder pleit D'66 voor de invoering van een meerjarenbegroting. Ook op emancipatiegebied loopt D'66 voor ten aanzien van de andere partijen. De Democraten willen het echtscheidingsrecht moderniseren en fiscale maatregelen invoeren ter bevordering van de economische zelfstandigheid van vrouwen. Op financieel terrein pleit D'66 voor een verschuiving van directe naar indirecte belastingen.

Tenslotte neemt de buitenlandparagraaf een belangrijke plaats in het D'66-programma in. Centraal hierin staat 'de Nederlandse bijdrage aan de intensivering van de internationale samenwerking en de vermindering van de internationale spanningen in de wereld.' Ook hier kiest D'66, evenals op het gebied van de binnenlands politiek, voor 'het doorbreken van verouderde ideologische uitgangspunten en denkpatronen'. De Democraten weten de aandacht op zich gevestigd met voorstellen als erkenning van de DDR en stopzetting van de bombardementen op Vietnam. D'66 pleit hartstochtelijk voor ontspanning tussen Oost en West en spreekt zich uit

tegen verdere verspreiding van kernwapens. In het licht van de internationale oriëntatie profileert d'66 zich als een sterk pro-Europese partij. 'd'66 streeft naar een verdere uitbreiding van de samenwerking binnen de bestaande drie Europese gemeenschappen (EEG, EGKS en Euratom, vdl). De economische integratie zal daarbij de motor moeten zijn van de politieke integratie. Het programma spreekt van een 'toekomstig Europa in federatief verband', gebaseerd op dezelfde beginselen van democratie en individuele vrijheidsrechten als die de partij in Nederland nastreeft. Ook met het idee van een federaal Europa is d'66 haar tijd ver vooruit.

Al met al presenteren de Democraten een radicaal vooruitstrevend programma waarmee zij de aandacht op zich weten te vestigen.

De Tweede-Kamerverkiezingen

De beschikbare tijd tot de verkiezingen op 15 februari is gering, evenals de beschikbare middelen. De marketingachtige aanpak die het Initiatiefcomité heeft gehanteerd wordt ook gebruikt bij de verkiezingscampagne van de nieuwe partij. Ook nu is de hand van Martin Veltman duidelijk zichtbaar. Reclamebureau FHV verzorgt niet alleen de folders en affiches, maar adviseert de hele aanpak van de d'66-campagne, iets wat tot dan toe niet gebruikelijk is bij verkiezingscampagnes.⁷¹ Veltman wil d'66 verkopen aan de hand van wat in de marketing *unique selling points* wordt genoemd. In het geval van d'66 is dat lijsttrekker Van Mierlo. Van Mierlo wordt gepresenteerd als 'mr. Hans van Mierlo', Hans om hem zo veel mogelijk te laten overkomen als een 'gewone jongen', meester om hem net iets boven het gewone uit te tillen.⁷² d'66 gaat niet ouderwets met een bus op tournee door Nederland, maar kiest ervoor om de boodschap over te brengen door in een beperkt aantal advertenties de speerpunten van de partij stellig neer te zetten. Martin Veltman is verantwoordelijk voor de teksten. In zijn bewoordingen betoogt d'66 in een aantal paginagrote advertenties:

'Dit is de tijd voor vernieuwing. Het huidige bestel is ziek en moe. Het schip pert en weifelt. Wij willen het doorbreken. Wij willen een nieuwe democratie. En een nieuw kiesstelsel. En een praktische politiek. En duidelijkheid. En openheid. En vrijheid. Wij willen dat u ook weer wat te zeggen krijgt. En u?'⁷³

Deze tekst is ook te lezen op het eerste verkiezingsaffiche van d'66. Daarnaast verschijnen er tijdens de campagne ook reclameborden langs de weg die nauwelijks leesbaar zijn. Wederom een idee van Veltman. Op de borden staat in kleine lettertjes: 'Waarom zou u zich blindstaren op de andere politieke partijen, als d'66 u een blik gunt in de kleine lettertjes van het contract tussen kiezer en gekozene!'⁷⁴ Om het te kunnen lezen is het nodig om echt vlak voor het bord te gaan staan, en dat is nu juist de bedoeling. Volgens bedenker Veltman is het idee achter de borden dat de

mensen maar eens de moeite moeten nemen om naar het bord toe te lopen om te kunnen lezen wat er staat.

Voor de zendtijd die d'66 in de aanloop naar de verkiezingen krijgt toegewezen, moet een promotiefilm worden gemaakt. Begin januari wordt hierover gebrainstormd door Gruijters, Van Mierlo, Veltman, regisseur Leen Timp en cameraman Wim ter Velden. Van de promotiefilm hangt veel af. De televisie begint een steeds groter bereik bij het publiek te krijgen en vormt dus een uitstekend medium om d'66 aan de man te brengen.⁷⁵ De Democraten willen het wel op een originele manier aanpakken, de bekende paden zijn reeds door andere partijen bewandeld. Leen Timp is van mening dat d'66 niet moet kiezen voor wat hij noemt 'de gemakkelijke journalistieke aanpak', een interview op straat en in de studio.⁷⁶ Timp voelt hier niets voor, de promotiefilm van d'66 moet net zo vernieuwend zijn als de partij zelf. Timp stelt voor om lijsttrekker van Mierlo met de camera te volgen op weg naar de studio, onderweg hardop denkend over wat er allemaal mis is met de democratie. Eenmaal bij de studio aangekomen zal Van Mierlo zich rechtstreeks tot het publiek richten om de boodschap van d'66 over te brengen. Het idee wordt enthousiast overgenomen. Afgesproken wordt dat Veltman de tekst zal schrijven die Van Mierlo hardop zal 'denken'. Ter Velden maakt de opnamen van Van Mierlo, diep in de kraag gestoken, met zijn karakteristieke manier van lopen op weg naar de studio.⁷⁷ Timp's gouden formule zal resulteren in één van de beroemdste promotiefilms uit de Nederlandse politieke geschiedenis.

De middelen waarmee de Democraten de campagne moeten voeren zijn uitermate gering: voor de verkiezingen heeft de nieuwe partij ongeveer 30.000 gulden beschikbaar. Het succes van d'66 is dan ook een kwestie van geloof, enthousiasme en engagement. Mensen als Hey en Veltman bieden hun diensten gratis aan, dankzij hun verbondenheid met de ideeën van Gruijters en de zijnen. In de campagne van de Democraten gaat het er even ongeorganiseerd aan toe als tijdens het eerste congres van de nieuwe partij. De organisatie stelt nog niet veel voor. Iedereen belt met elkaar en komt te pas en te onpas bij elkaar. Partijvoorlichter Huijgens maakt voor alle kandidaten kopieën van krantenknipsels, zodat het ene Kamerlid-in-spé weet wat een ander Kamerlid-in-spé aan de andere kant van het land heeft gezegd en daar niet teveel tegenin gaat, zodat de partij één boodschap uitdraagt.⁷⁸ De meest wilde ideeën voor de campagne worden besproken. Zo is er het idee om met een tractor over de snelweg te gaan rijden en met een groot stempelkussen 'd'66' op het wegdek te zetten. Het idee zal nooit worden uitgevoerd.⁷⁹ De Democraten van lijst 17 dragen niettemin in belangrijke mate bij aan het feit dat de verkiezingscampagne van 1967 de levendigste campagne na de Tweede Wereldoorlog is⁸⁰, niet alleen omdat d'66 een serieuze bedreiging voor de gevestigde partijen is, maar ook door de aandacht die uitspraken van d'66'ers tijdens de campagne trekken. Eén van de belangrijkste uitspraken wordt gedaan door lijsttrekker Van Mierlo, tijdens een persconferentie in februari 1967. Tijdens deze persconferentie geeft Van Mierlo een toelichting op de door d'66 zo vurig gewenste vernieuwing van het partijstelsel. Volgens Van Mierlo hebben de grote volkspartijen (met name KVP en PVDa) hun

taak (de emancipatie van respectievelijk katholieken en arbeiders) volbracht. De oude strijdpunten zoals de schoolstrijd, het kiesrecht en de sociale kwestie zijn grotendeels opgelost. Op de nieuwe vragen geven de bestaande partijen geen afdoende antwoorden meer. Het oude stelsel dient te worden herzien door een hergroepering van progressieve en conservatieve krachten die elkaar vinden op programmatische basis in plaats van een ideologie. Op de vraag van een journalist welk lot de bestaande partijen daarbij is beschoren, antwoordt Van Mierlo: 'Die moeten dan maar ontploffen.' Deze uitspraak van zal later bekend worden als Van Mierlo's 'ontploffingstheorie'.

Niet alleen met de befaamde promotiefilm maakt D'66 gebruik van de nieuwe mogelijkheden die de televisie als massamedium bieden, ook het lijsttrekkersdebat speelt een belangrijke rol. Tijdens het laatste debat voor de verkiezingen, waaraan alle lijsttrekkers deelnemen, weet Van Mierlo zich als een volwaardig politicus te presenteren. Zijn optreden draagt bij aan het beeld van D'66 als een jonge, dynamische partij, waardoor nog veel kiezers over de streep worden getrokken.⁸¹

Zeven zetels

15 februari 1967 zal een gedenkwaardige dag worden in de Nederlandse politieke geschiedenis. Vier maanden eerder hebben de leden van het Initiatiefcomité onderling een peiling gehouden van het te behalen percentage stemmen bij de aanstaande verkiezingen. Het gemiddelde percentage dat de initiatiefnemers toen op een briefje schreven was 4,5%. Dat zou betekenen dat D'66 met zeven zetels haar debuut zou maken. En Van Mierlo heeft niet geschroomd om het vertrouwen dat de initiatiefnemers in zichzelf hebben, naar buiten te brengen. Tijdens de persconferentie op 15 september 1966, de dag dat D'66 zich aan het Nederlandse publiek presenteerde, heeft Van Mierlo zich laten ontvallen dat D'66 in staat moet worden geacht om toch zeker zes zetels in de Tweede Kamer te bemachtigen.⁸² Die uitspraak heeft verwachtingen geschapen. Eén zetel minder en de media zullen melden dat het verkiezingsresultaat van D'66 teleurstellend is. Maar de zes zetels van Van Mierlo zien de Democraten zelf als een soort ondergrens. De partij voelt er niets voor om als splinterpartij in de marge van de politiek te opereren. Indien die zes zetels niet worden gehaald, denken Van Mierlo en de zijnen zelfs serieus over stoppen. De initiatiefnemers hebben reeds besloten dat er in juli een structuurcongres zal plaatsvinden. Als D'66 met minder dan zes zetels in de Kamer komt, zal aan dat congres de vraag worden voorgelegd of de partij door moet gaan of niet. De Democraten realiseren zich dat dat staatsrechtelijk niet juist is en aan de kiezers is het ook niet uit te leggen dat hun stem dan weggegooid is, maar het is wel het gevoel dat bij de Democraten leeft: D'66 mag geen splinterpartij worden. Als het minder dan zes zetels worden, dan worden de lopende zaken netjes afgewikkeld en dan houdt D'66 ermee op.⁸³

De verkiezingsuitslag maakt in één klap een einde aan de onzekerheid. Met 4,47% van de stemmen behaalt de nieuwe partij zeven zetels in de Tweede Kamer. Op het randje, want de zevende zetel is een restzetel. De uitslag is nagenoeg gelijk aan de voorspelling die het Initiatiefcomité vlak voor de oprichting heeft gedaan.

De entree van d'66 in de politiek is een ongekend fenomeen in de Nederlandse politieke geschiedenis. De adhesiebetuigingen voor de ideeën in het Appèl hadden reeds aangegeven dat de nieuwe partij op aanzienlijke steun zou mogen rekenen indien ze aan de verkiezingen zou meedoen. Nu krijgt de jonge partij van de kiezers de kans om de ideeën die ze in het Appèl heeft gelanceerd in de praktijk te brengen. Dat een stem op d'66 een uiting is van vertrouwen in de nieuwe partij, blijkt ook uit kiezersonderzoek. 30% van de d'66-kiezers heeft veel vertrouwen in de partijleider, Van Mierlo, terwijl dit voor het gehele electoraat 15% is. Ook het aantal d'66-kiezers dat vertrouwen heeft in de door de partij voorgestelde maatregelen is met 29% ruimschoots hoger dan de 14% van het gehele electoraat.⁸⁴ Ook voor de Democraten zelf is de uitslag een enorme verrassing. Velen hadden het niet voor mogelijk gehouden dat d'66 zo'n groot succes zou hebben.⁸⁵ Onder de kop *Star rises in Dutch politics*⁸⁶ haalt de overwinning van d'66 de voorpagina van de *New York Times*. Een foto van de feestvierende Democraten, met Van Mierlo die triomfantelijk een bierflesje in de lucht houdt, gaat de hele wereld over.⁸⁷ Ook grote Europese kranten als *The Times* en *Le Monde* schrijven over het succes van de Nederlandse Democraten. *De Telegraaf* schrijft in een reactie te hopen 'dat het resultaat van d'66 de grote partijen zal dwingen ernst te maken met het ontwerpen van een ander, meer op deze tijd afgestemd politiek systeem'⁸⁸ Het *Algemeen Handelsblad*, vanaf het eerste initiatief een d'66-gezinde krant, schrijft: 'Het grote gevaar dat d'66 bedreigt, is dat de fakkel die zij ontstoken heeft gaandeweg dooft en dat zij in het gareel van de parlementaire samenleving ongewild afglijdt naar het gezapige zelfbehagen, waarin de gevestigde partijen verkeren.'⁸⁹ De Democraten zijn gewaarschuwd.

Het electorale succes van d'66 is voor een belangrijk deel te verklaren uit de nieuwheid van de partij en de mogelijkheid die de partij biedt om op een nogal vrijblijvende manier protestgevoelens tot uitdrukking te brengen.⁹⁰ 52% van de stemmen op d'66 is een zogenoemde proteststem.⁹¹ Terecht stelt lijsttrekker Van Mierlo op de avond van de verkiezingen vast 'dat de kiezers duidelijk hun wantrouwen hebben uitgesproken ten opzichte van de bestaande politieke situatie'.⁹² Veel d'66-kiezers spreken zich uit voor het rechtstreeks kiezen van de minister-president, maar dit 'speerpunt' van d'66 blijkt niet het belangrijkste motief om op de Democraten te stemmen. Uiting geven aan bezwaren tegen het beleid van het kabinet en invloed uitoefenen op de samenstelling van het nieuw te vormen kabinet zijn voor de meeste kiezers belangrijkere motieven.⁹³ d'66 is daarmee voor vooral dé protestpartij van 1967.⁹⁴ De protestpartij 'voor beter gesitueerden, beter opgeleiden en de beroepsgroepen in het midden, woonachtig in de grote steden'⁹⁵, gelet op het gemiddelde profiel van de d'66-kiezer. Het protestkarakter van de stemmen op d'66 komt ook naar voren in kiezersonderzoek, dat aantoonde dat de d'66-kiezers nauwelijks bin-

ding hebben met de partij van hun keuze. Kiezers die op d'66 hebben gestemd, hebben 'een matige tot grote politieke belangstelling, maar tegelijkertijd een zwakke verbondenheid met de partij.'⁹⁶ De overtuiging bij het uitbrengen van de stem op d'66 ontbreekt.

De verkiezingsuitslag bevestigt de electorale dreiging die de Democraten willen vormen voor de bestaande partijen. d'66 wint kiezers van alle bestaande politieke partijen, met name van de vvd.⁹⁷ De introductie van de nieuwe partij is van dien aard dat een aanzienlijke groei op langere termijn niet uitgesloten is, hetgeen een gevaar inhoudt voor het voortbestaan van de 'oude' partijen. d'66 komt uit kiezersonderzoek naar voren als 'krachtigste potentiële groeier', 20% van de nieuwe kiezers kiest voor de Democraten en met 15% is d'66 de meest genoemde tweede-keuspartij.⁹⁸ Slechts 2% noemt d'66 als partij waartegen men de meeste bezwaren heeft.⁹⁹ Hoewel d'66 dus door de andere partijen fel aangevallen en bestreden wordt, is de appreciatie onder de kiezers groot. Voor andere partijen zou dit een teken kunnen zijn dat een strategie waarbij d'66 als potentiële partner wordt behandeld meer effect zal sorteren dan een 'aanvalsstrategie'. De pvda zal deze les spoedig na de verkiezingen trekken. Het electoraat dat d'66 met haar pleidooien voor staatsrechtelijke vernieuwing aanspreekt, is niettemin beperkt. Uit kiezersonderzoek blijkt dat de kiezers de materiële zaken als werkloosheid en woningnood belangrijkere politieke problemen vinden dan het functioneren van het staatsbestel. Slechts 8% van het electoraat noemt het politieke bestel het belangrijkste probleem, tegen 29% die de werkloosheid noemt en 21% die de woningnood als belangrijkste onderwerp ziet.¹⁰⁰

'Een ware politieke aardverschuiving', zo luiden veel commentaren een dag na de verkiezingen.¹⁰¹ 'De meest sensationele verkiezingen sinds de Eerste Wereldoorlog'¹⁰², schrijft *de Volkskrant*. De verkiezingen zouden een eind hebben gemaakt aan decennia van stabiliteit in de Nederlandse politiek. Grote verliezen zijn er voor de pvda en de kvp. De pvda verliest zes zetels en zakt ver onder het percentage van 1946, toen de partij voor het eerst aan de verkiezingen deelnam. De kvp lijdt van alle partijen het grootste verlies. Voor het eerst haalt de partij minder dan dertig procent van de stemmen en raakt daarmee acht Kamerzetels kwijt. De behoudende chv verliest één zetel. Lichte winst is er voor de vvd (één zetel) en de arp (twee zetels). De boerenpartij boekt een winst van vier zetels en komt daarmee op een totaal van zeven.

Het beeld dat de Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 een aardverschuiving teweeg gebracht zouden hebben, is echter voornamelijk te danken aan de grote winst van d'66 en het onder de 50%-grens zakken van de confessionele partijen.¹⁰³ Twee regeringspartijen zijn hard afgerekend op de politieke perikelen van de afgelopen tijd en twee antisysteempartijen (d'66 en bp) zijn door de kiezers beloond.¹⁰⁴ Wel is het zo dat d'66 haar succes behaalt bij verkiezingen waarin eenderde van de kiezers op een andere partij stemt dan vier jaar eerder.¹⁰⁵ De stemmen op d'66 zijn voor een kwart (23,3%) afkomstig van de confessionele partijen. Ook voormalige

kiezers van de linkse partijen PVDA, PSP en CPN zijn gezamenlijk goed voor een kwart van de D'66-kiezers. De VVD en BP zijn ieder verantwoordelijk voor één op de drie stemmen op D'66. 6,6% van het D'66-electoraat wordt gevormd door nieuwe kiezers.¹⁰⁶

KVP-leider Schmelzer is teleurgesteld over de winst van de Democraten, aangezien D'66 naar zijn mening 'geen reëel alternatief' is voor de bestaande partijen.¹⁰⁷ PVDA-leider Den Uyl is geschokt door de verkiezingsuitslag en spreekt van 'een politieke crisissituatie'.¹⁰⁸ Niet alleen vanwege het grote verlies van zijn eigen partij, maar ook vanwege het succes van D'66. De eerste avond na de verkiezingen, als de nieuw-gekozen D'66-fractie met het hoofdbestuur in Krasnapolsky bijeen is, komt Den Uyl naar Krasnapolsky.¹⁰⁹ In een lang gesprek bekent hij tegenover Van Mierlo dat hij de komst van de Democraten verkeerd heeft ingeschat. Volgens Van Mierlo is de PVDA-leider van mening dat al die mensen die op D'66 hebben gestemd, eigenlijk op de Partij van de Arbeid hadden moeten stemmen.¹¹⁰ De verkiezingsdag in februari 1967 legt de basis voor de houding die Den Uyl nog jaren opzichte van D'66 zal houden. Het is de aanleiding voor de 'omarmingsstrategie' van de PVDA, bedoeld om de electorale dreiging van D'66 voor de PVDA te beteugelen.¹¹¹

De dag na de verkiezingen komen de Democraten bij Van Mierlo thuis bijeen, de meeste nog aangeslagen van het feest dat tot diep in de nacht in Krasnapolsky heeft plaatsgevonden. Het serieuze werk gaat nu van start. Om te beginnen wordt de kersverse fractievoorzitter Van Mierlo bij de Koningin verwacht om namens zijn partij advies uit te brengen ten aanzien van de kabinetsformatie. Over mogelijke regeringsdeelname koesteren de Democraten weinig illusies. Hans van Mierlo heeft op de avond van de verkiezingen reeds gesteld dat hij niet verwacht dat andere partijen bereid zullen zijn de hoofdpunten uit het D'66-programma over te nemen.¹¹² De Democraten wijzen in hun advies aan de Koningin op het wantrouwen dat heerst jegens de grote partijen en de verwijdering tussen de overheid en de burgers. Ook wijzen ze op de manco's van de Nederlandse democratie: de gebrekkige invloed van de kiezers op de samenstelling van de regering en het regeringsprogramma. Een nieuw te vormen regering dient aan deze problemen serieuze aandacht te besteden. Hervorming van het partijstelsel tot grotere eenheden, rechtstreekse verkiezing van de minister-president en invoering van een districtenstelsel dienen wat D'66 betreft tot de doelstellingen van de nieuwe regering te behoren. D'66 is bereid om mee te regeren, mits het regeerprogramma geen punten bevat 'welke direct in strijd zijn met een van onze programmapunten'¹¹³. Daarnaast dienen de andere partijen waarmee een regeringscoalitie wordt aangegaan in principe bereid te zijn 'het offer van hun partij te brengen'. Het is die laatste voorwaarde, de bereidheid van andere partijen om zichzelf op te heffen ten bate van een nieuw partijstelsel, waarmee D'66 voor zichzelf een drempel opwerpt voor deelname van D'66 aan een te vormen regering. Tijdens het gesprek van Van Mierlo met informateur Zijlstra, dat een uur duurt, wil Zijlstra vooral uitgelegd hebben wat D'66 toch wil met die staatsrechtelijke ideeën.¹¹⁴ Volgens Van Mierlo vindt Zijlstra de ideeën van de

Democraten geen onzin, maar wel gevaarlijk en onwenselijk.¹¹⁵ Zijlstra acht d'66 voor de formatie verder 'niet relevant'¹¹⁶ en betreft de partij dan ook verder niet bij de vorming van het nieuwe kabinet.

Aanloopproblemen

Al snel blijkt dat de stijgende lijn van d'66 met het resultaat bij de Kamerverkiezingen niet ten einde is. Bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Zwolle haalt d'66 korte tijd later bijna 10% van de stemmen.¹¹⁷ In een opiniepeiling gehouden in november 1967 is de partij zelfs goed voor 24 Kamerzetels.¹¹⁸

Terwijl de d'66-fractie in de Tweede Kamer de begrotingspolitiek van het kabinet-De Jong onderuit probeert te halen, valt bij veel Democraten het eerste – gratis – partijblad in de bus. De organisatorische opbouw van de partij bevindt zich op dat moment, een jaar na de formele oprichting van de partij, nog in een beginstadium. Door de enorme verkiezingswinst is de opbouw van de partij in een stroomversnelling gekomen. In een hoog tempo moeten alle leden en afdelingen worden georganiseerd. Vanuit het hele land komen verzoeken om afdelingen te mogen oprichten. Vanwege de gemeentelijke herindeling worden in Limburg tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen gehouden. Doordat diverse mensen proberen te profiteren van het succes van d'66, ontstaat een *bandwagon*-effect, die ook zijn keerzijde kent. De verkiezingswinst die de Democraten hebben geboekt bij de Tweede-Kamerverkiezingen is voor de mensen met (al dan niet latente) politieke ambities erg aantrekkelijk. Op veel plaatsen ontstaan problemen over de kandidatenlijst. Avond na avond doorkruist partijvoorzitter Van Lookeren Campagne het land op weg naar afdelingsvergaderingen om ruzies bij te leggen over de samenstelling van de kandidatenlijsten.¹¹⁹

De partij is overvallen door het succes. Het hoofdbestuur houdt zich uitvoerig bezig met de organisatorische opbouw van de partij en de totstandkoming van statuten en huishoudelijk reglement.¹²⁰ Bij het opbouwen van een partijorganisatie komt veel kijken, en het is bij de Democraten grotendeels vrijetijdswerk. Het plotselinge succes brengt een berg werk met zich mee om adviezen, programma en organisatie te maken. Er blijkt meer tijd nodig voor het uitwerken van de gedachten van d'66 dan men aanvankelijk verwachtte. Bovendien spelen gebrek aan tijd en ervaring een belangrijke rol. De handicap voor d'66 is ook dat het een partij is zonder enige traditie. Anders dan de andere partijen, die veelal een heel apparaat tot hun beschikking hebben, moet d'66 het nog zonder partijorganisatie doen. De partij wordt opgezet door amateurs. Veel komt dus aan op de inspiratie van de Democraten. Dat er in het begin fouten worden gemaakt, spreekt voor zich en wordt ook niet als probleem gezien.¹²¹

De partijorganisatie in het land krijgt langzaamaan structuur. Een 'landelijke opbouwcommissie', ondersteund door regionale commissies, begeleidt, adviseert en coördineert de oprichting van afdelingen en werkgroepen. Een propagandacom-

missie bereidt een ledenwerfactie voor, politieke werkgroepen adviseren de fractie en werken voorstellen uit. De organisatiecommissie denkt na over de organisatie van d'66 en de reglementencommissie houdt zich bezig met voorstellen voor het Huishoudelijk Reglement.¹²² Vanaf 1 mei 1967 heeft d'66 ook een eigen partijsecretariaat. Het huis van de familie Visser wordt ingeruild voor het pand aan de Keizersgracht 576 in Amsterdam.

Eind 1967 heeft de partij heeft 3.700 leden en 68 afdelingen. Dat relatief kleine aantal leden is voor de Democraten een groot probleem. Als gevolg hiervan is de financiële situatie van de partij slecht, mede doordat de verkiezingen handenvol geld hebben gekost. In 1967 is slechts 1% van de d'66-stemmers ook lid van de partij. Ter vergelijking: Bij de ARP is dit percentage 14%, bij de KVP 11%, bij de PVDA 9%, bij de CHU 8% en bij de VVD 4%.¹²³ Het lage ledental wreekt zich met name op lokaal niveau. Het hoofdbestuur van de partij is zich welbewust van het feit dat het de partij niet lukt om mensen zover te krijgen dat ze lid worden. Om toch iets aan de financiële problemen te doen, worden in 1969 zogenaamde 'kansgevers' uitgebracht. Dit zijn coupons variërend van twee gulden vijftig tot tien gulden, die d'66-leden moeten slijten aan mensen die wel op d'66 gestemd hebben, die ook wel financieel de partij willen steunen, maar die geen lid willen worden. De opbrengst van de kansgevers komt voor 60% ten goede aan de landelijke campagne, 40% is bestemd voor de afdeling.¹²⁴

Op 18 november 1967 wordt in Helmond een partijcongres gehouden waarop diepgaand over de organisatie van de partij gesproken zal worden. Op het congres hoopt de partij tevens eindelijk een voltallig bestuur te krijgen. Het congres krijgt een conceptorganisatieschema voorgelegd, opgesteld door de reglementencommissie. De door de commissie gedane voorstellen ten aanzien van de te vormen partijstructuur leiden tot een levendige discussie binnen de partij.¹²⁵ Institutionalisering is noodzakelijk, maar binnen d'66 blijkt het moeilijk om hierover te praten. Iedere poging om de partij centralistisch te besturen, stuit op problemen. Over één ding zijn de Democraten het eens: op basis van ervaringen binnen andere partijen moet een zo groot mogelijke deelname van de leden aan de besluitvorming worden veiliggesteld. In andere partijen hebben de leden te weinig te zeggen en vormen de kaders te zeer een gesloten groep. De d'66'ers willen voorkomen dat de macht in de partij zich concentreert bij een klein aantal personen. Cumulatie van functies wordt dan ook vrijwel geheel uitgesloten. Het idee is dat de leden van de partij met alles in de partij meeregeren, d'66 wil een zo groot mogelijke deelname van de leden bewerkstelligen. De mensen die d'66 aantrekt willen hun eigen beslissingen nemen en zelf op het congres het debat aangaan. De Democraten kiezen ervoor om het partijcongres, de Algemene Ledenvergadering (ALV), het hoogste besluitvormende orgaan te laten zijn. Vier keer per jaar zal de Tweede-Kamerfractie van de partij in het openbaar verantwoording afleggen voor het gevoerde beleid. Een 'partijparlement' of een ander systeem van afvaardiging wordt met grote meerderheid verworpen. Ook het idee om aan een 'sample' van 220 leden van de partij beslissingsbevoegdheid toe te ken-

nen, wordt in Helmond afgewezen.¹²⁶ Wel stemt het congres in met een experiment. Deze 'steekproefvergaderingen' worden echter geen succes.

In Helmond wordt de basis gelegd voor de partijorganisatie van d'66, maar dit betekent niet dat de aanloopp problemen waarmee de partij te kampen heeft daarmee uit de wereld zijn. Een probleempunt is de interne communicatie in de partij. Er blijkt een grote behoefte te zijn aan actuele gegevens over het functioneren van de partij en over de uitwerking van voorstellen die op de ledenvergadering worden aangenomen. d'66'ers blijken betrokken leden die geïnformeerd willen worden over hoe de partij aan de weg timmert en over wat er met hun inspraak wordt gedaan. De informatie-uitwisseling tussen belangstellenden, werkgroepen, leden en fracties loopt echter onvoldoende. Het partijblad *Democraat* speelt een cruciale rol, maar ook de lokale partijorganen zijn van belang bij een goede informatievoorziening naar de leden toe. Het streven naar voortdurende informatie is nodig om het democratisch functioneren binnen d'66 te waarborgen, maar dit blijkt niet altijd makkelijk.¹²⁷

De uitbreiding van het aantal werkgroepen, commissies en subcommissies, vergaderingen, studiebijeenkomsten en (deel)congressen valt niet bij iedereen in goede aarde. Voor een aantal bevlogen idealisten is de sluipende institutionalisering van de partij een doorn in het oog. Dit deel van de partij is gevoelsmatig verbonden met het idee van een beweging die snel haar idealen verwezenlijkt en dan mogelijk weer verdwijnt. Terwijl vrije zaterdagen worden opgeofferd aan vergaderingen en terugkoppelingen van commissies en subcommissies, werkgroepen en subwerkgroepen, zien sommigen er geen heil meer in. De partij bureaucratiseert te veel. Voor hen is de bevlogenheid van het eerste uur verdwenen en heeft ze plaats gemaakt voor een vergadercultuur waar deskundigen het woord voeren. Een deel van de achterban van de Democraten verlangt terug naar de buitenparlementaire actie waarmee d'66 bij de oprichting zoveel mensen aansprak en bewustmaakte van de noodzaak van verandering.¹²⁸

Onder het voorzitterschap van Van Lookeren Campagne wordt tevens geprobeerd een fundamentele discussie op gang te brengen over de grondslagen van d'66. Op het moment van zijn vertrek, begin 1969, is deze discussie verre van afgerond. Eén van de oorzaken is het feit dat het tot dan toe heeft ontbroken aan een infrastructuur voor een dergelijke fundamentele discussie. Begin 1969 functioneert de partij nog steeds op basis van de noodprocedure die eind 1966 haastig in elkaar is getimmerd om als net opgerichte partij aan de verkiezingen deel te kunnen nemen. De definitieve structuur wordt vanaf 1967 voorzichtig vormgegeven. Stap voor stap wordt duidelijk hoe de verantwoordelijkheden moeten komen te liggen en hoe voorstellen en ideeën met gebruikmaking van een zo groot mogelijke betrokkenheid van de leden de weg naar het besluitvormend congres moeten vinden. Regionale commissies zijn ingesteld om deze zaken te coördineren. Waar het echter aan ontbreekt is een uitgedachte, evenwichtige partijstructuur met duidelijke richtlijnen en gedragsregels. Hier komt op het congres in Arnhem verandering in. Na twee

jaar intensief denken, praten, studeren, aanpassen en herschrijven, wordt in Arnhem de basis gelegd voor een verdere uitbouw van de partijorganisatie. Eindelijk hoeven de actieve Democraten niet meer in alle onzekerheid over de gewenste denkrichting te werken. De nieuwe huishoudelijke reglementen bieden zekerheid en wat belangrijker is, maken de groei van een volwassen partijorganisatie mogelijk.¹²⁹

Nieuw élan in de Tweede Kamer

In het gebouw van de Tweede Kamer gaan ondertussen zeven D'66'ers aan de slag. Een fractie zonder politieke ervaring. Zeven hemelbestormers die het liefst de hele wereld zouden willen veranderen. Deze eerste D'66-fractie bestaat uit voorzitter Van Mierlo, vice-voorzitter Aar de Goede, Minne Dijkstra, Anneke Goudsmit, Erik Visser, Erwin Nypels en Sef Imkamp. Het zevental heeft onderling weinig gemeen en de meningen lopen nogal eens uiteen.¹³⁰ Voor de portefeuillehouder is dat niet altijd even gemakkelijk. De fractievergaderingen hebben vaak een bevlogen verloop, maar fractievoorzitter Van Mierlo streeft er altijd naar om uiteindelijk wel met een gezamenlijk standpunt te komen. Fractiediscipline is bij de Democraten niet vanzelfsprekend. Dat mensen verschillende invalshoeken hebben, moet kunnen en verschillend stemmen mag, maar als het even kan moet de fractie één gezicht laten zien. Niet in de laatste plaats om te tonen dat de partij gelooft in waar ze voor staat. Langzaam aan ontwikkelt zich zodoende toch een vanzelfsprekende eensgezindheid. Het gaat altijd in een goede sfeer en ondanks de verschillende karakters blijven ruzies uit.¹³¹

De toerusting van de Tweede-Kamerfracties is in deze jaren zeer beperkt. De D'66-fractie heeft één kamer in het gebouw tot haar beschikking. De halftime secretaresse moet de fractie uit eigen zak betalen, evenals de telefoonkosten.¹³² D'66 ijvert er in de Kamer voor om de uitrusting van de parlementariërs te verbeteren om zo beter tegenwicht te kunnen bieden aan de regering, die wel goed toegerust is. Toerusting die ontbreekt, wordt door de D'66'ers zelf aangeschaft. Als eerste Kamerfractie heeft de fractie van D'66 een eigen (en volgens fractievoorzitter Huijgens goedgevulde) koelkast op de fractiekamer. Met de toerusting die er is, weet de 'Gideonsbende' van Van Mierlo ook wel raad. Op de zeventiende-eeuwse kast die op de fractiekamer staat, hangt al gauw een dartbord.¹³³

De nieuwe fractie wil uiteraard een goed debuut maken. Hoewel de handicap van de onervarenheid nog overwonnen moet worden, zet de nieuwe fractie zich vanaf het begin met nieuw élan aan het Kamerwerk. De werkwijze van de D'66-fractie wordt gekenmerkt door een losse en actieve stijl van werken, volgens sommige collega-Kamerleden wel erg actief. De D'66'ers vallen regelmatig ministers in de rede als ze nog iets uitgelegd willen hebben. Ook roepen ze veelvuldig ministers naar de Kamer voor een interpellatiedebat of om vragen te stellen. Hierop komt wel wat kritiek van andere Kamerleden, maar over het algemeen oogst D'66 in het parle-

ment veel lof.¹³⁴ Helaas wordt nog wel menige d'66-motie met zeven stemmen voor en 143 tegen verworpen.

De fractie van d'66 ziet voor zichzelf een tweeledige taak: aan de ene kant zoveel mogelijk het eigen programma waarmaken, aan de andere kant wijzen op de manco's van het systeem. Eén van de successen van de nieuwe partij is de instelling van de Staatscommissie voor Advies inzake de Grondwet en de Kieswet, die op 14 september 1967 op voorstel van d'66 wordt ingesteld. De reacties op de hervormingsvoorstellen in het Appèl lijken ook in andere partijen hun uitwerking te krijgen in de vorm van een breder gedragen vernieuwingsdrang en het streven naar vergaande democratisering. De teleurstelling bij de Democraten is echter groot wanneer d'66 slechts één zetel in de commissie krijgt toegewezen.¹³⁵ De gevestigde partijen domineren de commissie, waarmee voor de Democraten, namens wie Hans Gruijters in de commissie zitting heeft, duidelijk wordt dat die andere partijen buitengewoon terughoudend blijven in de manier waarop met de roep om vernieuwing wordt omgegaan. In d'66-kringen wordt dan ook van een 'beperkt' succes gesproken en de Democraten zijn zich ervan bewust dat in de discussie die nu op gang is gebracht het d'66 zal moeten zijn die voorop blijft lopen. Verder wordt ook de meerjarenplanning dankzij d'66 op de politieke agenda geplaatst.

De aanvankelijke euforie na de verkiezingen neemt snel af. De storm aan positieve publiciteit is gaan liggen en de partij krijgt ook minder positieve reacties. De keuze voor een politieke partij brengt een tweeslachtigheid met zich mee: een bestuur dat de handen vol heeft aan allerlei semi-politieke zorgen en een fractie die zich met duizend en één vraagstukken moet bezighouden die met de vernieuwing van het politieke bestel op zich niet veel te maken hebben. Te veel, volgens sommigen. Partijvoorzitter Geb Rignalda krijgt kort na de Tweede Kamerverkiezingen al te maken met de eerste ontevreden reacties vanuit het land.¹³⁶ d'66 blijkt meer hemelbestormers te hebben dan de zeven in het parlement. Voor veel mensen is het een teleurstelling dat niet alles in één keer kan worden verwezenlijkt. Vanuit de afdelingen wordt kritiek hoorbaar op het functioneren van het hoofdbestuur en de fractie. Met name vanuit de regio Noord-Holland en de afdeling Amsterdam wordt gesteld dat de Tweede-Kamerfractie te weinig contact houdt met de leden van de partij. Ook zou de uitvoering van het partijprogramma te lang op zich laten wachten.¹³⁷

Tijdens de vergadering van het dagelijks bestuur op 18 mei 1968 stelt partijvoorzitter Van Lookeren Campagne dat het wenselijk is, dat het hoofdbestuur in politiek opzicht tot grotere activiteit komt.¹³⁸ Het hoofdbestuur is echter ook van mening dat het bestuur niet het recht heeft de fractie voor te schrijven hoe zij moet handelen. Alleen bij aperte afwijking van het partijprogramma zal het bestuur de fractie daarop wijzen.¹³⁹ De facto is de invloed van het hoofdbestuur op het beleid van de fractie ook gering. De partijvoorzitter woont weliswaar de fractievergaderingen bij, maar daadwerkelijke bemoeienis heeft hij niet met het beleid van de fractie. En dat leidt wel eens tot fricties tussen hoofdbestuur en fractie.¹⁴⁰

De vernieuwing van het politieke bestel

Het bestuur is van mening dat de discussie binnen D'66 over de vernieuwing van het politieke bestel moet worden versneld.¹⁴¹ Eind 1967 vraagt het hoofdbestuur de leden Moerkerk, Plate en Stokvis een discussiestuk op te stellen over de door de Democraten gewenste partijvernieuwing. Naar aanleiding van dit 'Discussiestuk Partijvernieuwing' wijzen de binnengekomen reacties op twee verschillende denkrichtingen binnen D'66. Eén richting ziet niets in de vorming van een visie, zolang deze beperkt blijft tot theoretische bespiegelingen. Zij zien meer in een concreet maatschappijbeeld dat in de verschillende programmapunten naar voren komt, een manier van werken die D'66 tot dan toe gevolgd heeft. De andere denkrichting stelt democratisering als visie centraal en streeft naar herziening van de besluitvormingsprocessen en de structuur waarin die plaatsvindt.¹⁴²

Als eind 1967 het nieuwe hoofdbestuur is aangetreden, brengen Kamerfractie en hoofdbestuur een gezamenlijke verklaring uit ten aanzien van de gewenste vernieuwing van het politieke bestel en de positie van D'66 in dat proces. Mede naar aanleiding van de discussie over partijvernieuwing in andere partijen wil D'66, als motor in dat proces, de eigen positie helder omlijnen.¹⁴³

Het door onder meer de PVDa voorgestelde stembusakkoord wordt door de Democraten niet direct omarmd. Hoofdbestuur en fractie van D'66 stellen voorop 'dat het stembusakkoord in bepaalde omstandigheden een van de wegen kan zijn die leiden tot een duidelijke hervorming van het bestel. Zij stellen er echter in hoge mate prijs op te verklaren dat het niet noodzakelijkerwijs de enige weg hoeft te zijn en dat het bovendien van de omstandigheden zal afhangen of het wel de juiste weg is.'¹⁴⁴ Het hoofdbestuur is van mening dat Nederland nog maar aan het begin staat van iets dat mogelijk tot een langzame ontploffing leidt en dat niemand nog weet of die zal doorzetten en hoe. Zolang dit onbekend is, acht het bestuur het logisch dat D'66 de katalyserende functie zal blijven vervullen en dus vasthoudt aan de eigen identiteit.¹⁴⁵ Om die reden voelt D'66 niets voor een stembusakkoord. D'66 wenst zijn identiteit niet op te geven ten gunste van een stembusakkoord met andere progressieven. Tegelijkertijd is de partij wel bereid om met gelijkgezinden te praten over de situatie die na een eventuele 'ontploffing' zou ontstaan. In dit kader kan wat D'66 betreft wel gesproken worden over de mogelijkheden van een stembusakkoord. De deur blijft dus op een kier staan.

[Behalve de partijvernieuwing legt D'66 veel nadruk op de door de partij nagestreefde staatsrechtelijke vernieuwing. In een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken van 6 april 1968 leggen partijvoorzitter Van Lookeren Campagne en secretaris Van Beekhuizen namens het hoofdbestuur de voorstellen van D'66 voor ingrijpende democratisering van de samenleving voor.¹⁴⁶

D'66 acht de gang van zaken bij de kabinetsformaties onbevredigend. De burger krijgt geen enkele gelegenheid zich uit te spreken over de regeringsvorming, omdat

de onderhandelingen hierover pas na de verkiezingen plaatsvinden. De wijze waarop dit gebeurt is ondoorzichtig en neemt veel tijd in beslag. Partijen kunnen bovendien moeilijk hun voor de verkiezingen gedane beloften nakomen omdat de uitkomst van de kabinetsformatie altijd een compromis is. Hierdoor weet de kiezer volgens d'66 onvoldoende waar hij of zij aan toe is. d'66 stelt daarom voor de minister-president rechtstreeks te laten kiezen. Het regeringsprogramma kan dan een weerspiegeling zijn van het programma waarmee hij de verkiezingsstrijd heeft gevoerd. De minister-president is tevens bevoegd zijn eigen kabinet samen te stellen.

d'66 vindt de wederzijdse afhankelijkheid van kabinet en parlement (aire meerderheid) te groot. Noch kabinet noch parlement kan als gevolg hiervan zijn specifieke functie voldoende uitoefenen. d'66 acht het van groot belang 'dat er een duidelijke scheiding komt tussen regering en parlement, zodat beide in staat zullen zijn hun onderscheiden functies naar behoren uit te oefenen, zonder daarbij voortdurend in hun bewegingsvrijheid beperkt te worden door mogelijke politieke consequenties, die veelal met de zaak zelf niets te maken hebben.'¹⁴⁷ In de situatie dat de minister-president rechtstreeks gekozen wordt en de regering dus steunt op een rechtstreeks mandaat van de kiezers, dient wat d'66 betreft de eis dat het kabinet de steun van de meerderheid van het parlement geniet, te vervallen. De controlerende functie van het parlement kan dan beter tot zijn recht komen, zonder het dreigende gevaar van een kabinetscrisis. Bij grondige meningsverschillen of aan het eind van de parlementaire periode is het aan de kiezers om het mandaat van de minister-president en zijn regering opnieuw te beoordelen.

d'66 ergert zich aan de korte levensduur van kabinetten die bovendien getypeerd worden door ernstige incidenten. De partij is van mening dat een eenmaal gekozen minister-president niet tussentijds tot aftreden gedwongen kan worden. Andersom zou de Kroon niet langer het recht moeten hebben het parlement te ontbinden. Op het eerste voorstel komt veel kritiek. Een slecht functionerende regering zou zonder problemen vier jaar kunnen doorregeren. Het parlement zou dan in haar controlerende rol met lege handen staan. In de brief aan de minister laat d'66 dit punt vallen en stelt de partij voor het parlement wel de mogelijkheid te geven om met 'versterkte meerderheid' het kabinet naar huis te sturen. Dit zou dan wel vervroegde parlementsverkiezingen tot gevolg hebben. Hoe dit standpunt zich verhoudt met het mandaat van de minister-president en zijn regeringsploeg, blijft vooralsnog onduidelijk.

d'66 stelt voor een meervoudig districtenstelsel in te voeren voor de verkiezing van volksvertegenwoordigers in het parlement. d'66 denkt dat een dergelijk stelsel de vorming van grotere politieke concentraties, groter dan de huidige partijen, zal bevorderen. Bovendien wordt de band tussen kiezer en gekozene versterkt, aldus de Democraten. De kiezers zullen beter in staat zijn om individuele volksvertegenwoordigers aan te spreken op hun functioneren. Een belangrijk doel van het nieuwe kiesstelsel is voor d'66 het ontstaan van een nieuwe partijpolitieke constellatie. Volgens de Democraten is wijziging van het kiesstelsel een noodzakelijke voorwaarde

om nieuwe en andere politieke groeperingen mogelijk te maken. Herziening van het kiesstelsel is voor d'66 onlosmakelijk verbonden met de rechtstreekse verkiezing van de minister-president.

Een eerste teken van een kleine 'ontploffing' in het partijbestel dient zich reeds medio augustus 1967 aan. In het weekeinde van 12 augustus wordt bekend dat een groep leden van de KVP een manifest heeft opgesteld waarin zij radicale politieke hervormingen bepleiten. Zo stelt de groep KVP-radicalen, geheel in de lijn van d'66, voor om partijen voorafgaand aan verkiezingen kandidaat-ministers en een conceptregerakkoord te laten presenteren, met andere woorden een stembusakkoord aan te gaan. De KVP-radicalen roepen progressief-denken in KVP, ARP, CHU, PVDA en d'66 op om één gezamenlijk progressief front te vormen.¹⁴⁸

Het initiatief van de KVP-radicalen leidt binnen de KVP tot grote opschudding. Nog diezelfde maand neemt het bestuur van de KVP het initiatief om samen met PVDA en d'66 tot een gesprek te komen over eventuele samenwerking. Van Mierlo staat echter zeer sceptisch tegenover het effect dat van de KVP-radicalen zal uitgaan.¹⁴⁹ De d'66-leider is op zijn hoede. Met hun concrete voorstellen voor een partijpolitieke herschikking zijn de KVP-radicalen d'66 ineens een stap voor. Tegelijkertijd staan de KVP-radicalen wel voor een politiek volgens de christelijke beginselen. Als d'66 en de KVP-radicalen in de beeldvorming op één lijn worden gesteld, kan dat wel eens schadelijk zijn voor het imago van d'66. Publiekelijk toont Van Mierlo zich echter positief. Van Mierlo spreekt in een reactie van een 'verheugend initiatief'¹⁵⁰. Volgens Van Mierlo is d'66 moreel verplicht om het gesprek met de KVP-radicalen aan te gaan, mits het onderwerp 'de sanering van de politieke verhoudingen in ons land'¹⁵¹ is. Staatsrechtelijke hervormingen zijn hier onlosmakelijk aan gekoppeld. Indien dat met een open vizier gebeurt, valt er over samenwerking te praten.

Op 27 februari 1968 splitsen de KVP-radicalen in de Tweede Kamer zich af van de KVP-fractie. In een verklaring in de Tweede Kamer benadrukt Van Mierlo nog eens de kritiek die d'66 steeds gericht heeft op vooral de confessionele partijen. Zij zijn volgens Van Mierlo de voornaamste oorzaak van de vastgeroeste politiek waar d'66 zich tegen verzet. De confessionelen prediken weliswaar vooruitstrevendheid, maar zijn feitelijk uiterst behoudend. Het uittreden van de radicalen uit de KVP is voor d'66 dan ook een bewijs van wat ze steeds verkondigt, namelijk dat een progressieve politiek met de confessionelen niet mogelijk is.

Binnen de PVDA wordt terughoudend positief gereageerd op de partijpolitieke ontwikkelingen. Veel Nieuw Links-aanhangers wantrouwen de Democraten en geven de voorkeur aan samenwerking met de PSP en de KVP-radicalen.¹⁵² Belangrijker is dat in het eveneens in september verschenen PVDA-rapport met de titel 'Een stem die telt' voorstellen worden gedaan die duidelijke overeenkomsten vertonen met de ideeën die bij d'66 en de KVP-radicalen leven. In het rapport wordt gesproken over het slechte functioneren van de democratie en het feit dat de kiezer in Nederland te weinig te kiezen heeft. In 'Een stem die telt' worden voorstellen

gedaan voor het sluiten van stembusakkoorden voorafgaand aan verkiezingen, het vormen van twee partijconcentraties (een progressieve en een conservatieve) die naar regeringsmeerderheid streven en een sterkere scheiding tussen regering en oppositie. Anders dan d'66 stelt de PVDA in het rapport dat het stelsel van evenredige vertegenwoordiging gehandhaafd kan blijven en ook een gekozen minister-president wordt afgewezen.¹⁵³ Ook in het parlement zoekt de PVDA toenadering. De PVDA-fractie neemt al snel contact op met d'66 en ziet mogelijkheden om op programmatische basis op bepaalde punten tot samenwerking te komen. En op het VVD-congres ijvert Toxopeus voor doorbreking van de partijstructuur waarbij rond de VVD een grotere, conservatieve groepering zou ontstaan, met een soortgelijke groepering rond de PVDA als tegenpool.

Al met al komt de positie van d'66 als koploper in het proces van partijvernieuwing door de ontwikkelingen onder druk te staan. En dan helpt het niet als men intern verdeeld is over de wijze waarop die partijvernieuwing vorm zou moeten krijgen. De vraag of d'66 al dan niet aan een stembusakkoord zou moeten deelnemen, leidt al snel tot een hevige discussie in de partij. Er ontstaan twee stromingen binnen d'66: de ene stroming acht een stembusakkoord een goed middel om op korte termijn een grote stap te zetten in de richting van een beter functionerende democratie, zoals die in het Appèl is bepleit, de andere stroming wijst vooral op de gevaren van een stembusakkoord, zoals het verlies aan identiteit, en ziet hierin voldoende reden om een eventueel akkoord af te wijzen.¹⁵⁴ d'66 dreigt verdeeld te raken over de te volgen strategie.

Het Leidse congres

In september 1968 komen de Democraten maar liefst drie dagen achtereenvolgend bij elkaar in de Stadsgehoorzaal in Leiden. Het Leidse congres staat in het teken van bezinning op de koers van d'66. Twee jaar na de oprichting van de partij is van veel kanten kritiek hoorbaar. De kritiek betreft zowel het politieke optreden van de partij als het interne functioneren. Voor veel d'66'ers is het niet duidelijk wat de uitgangspunten en de langetermijndoelstellingen van de partij zijn, een verdieping van de uitgangspunten van d'66 is uitgebleven en een nadere uitwerking van de programmapunten van d'66 laat op zich wachten. Verder dan algemene formuleringen over de eigen doelstellingen zijn de Democraten niet gekomen, zo vinden velen. Daarnaast is binnen de partij de discussie losgebarsten over de vraag of d'66 al dan niet een samenwerkingsverband zou moeten aangaan met een van de andere partijen.¹⁵⁵

Bij het partijbestuur dringt het besef pas laat door dat er in de partij zoveel onvrede heerst. Tijdens de vergadering van het dagelijks bestuur op 25 juni pleit Van Mierlo ervoor om het volgende partijcongres te vervroegen¹⁵⁶. Tijdens dat vervroegde congres moet de nadruk liggen op de zelfstandige eigen taak van d'66 in de nabije toekomst. Dit moet dan tot uiting komen in een of meer door het congres vast te stellen resoluties. De boodschap die het congres daarmee uitdraagt moet

enerzijds de gemoederen binnen de partij sussen en tevens een beeld naar buiten toe uitdragen. Van Mierlo stelt voor een drietal resoluties aan het congres voor te leggen: een resolutie met betrekking tot de doelstellingen van D'66 op lange termijn, een resolutie waarin de belangrijkste gedachtelijnen van D'66 worden geconcretiseerd en een derde resolutie die de partij een concrete houding in de huidige politieke situatie moet geven.¹⁵⁷

Het idee voor de resoluties is ontstaan tijdens een informeel brainstormweekend, waar Van Mierlo onder meer Aad Nuis, Laurens-Jan Brinkhorst, Jan Beekmans en Peter Baehr bij elkaar heeft geroepen.¹⁵⁸ De bijeenkomst heeft geen formele status, maar is vooral bedoeld om van gedachten te wisselen over de koers van de partij. Samen met Aad Nuis schrijft Van Mierlo de teksten van de resoluties en de rede die Van Mierlo op het congres zal houden. De voorstellen worden als een idee van Van Mierlo naar het hoofdbestuur gestuurd, waar niemand zich blijkt af te vragen of de partijleider dat allemaal zelf heeft verzonnen.

Het voorstel van Van Mierlo wordt door het hoofdbestuur overgenomen. Op 13, 14 en 15 september zal het partijcongres worden gehouden. In de *Congresdemocraat* die voorafgaand aan het congres verschijnt, publiceert het hoofdbestuur de drie resoluties, voorzien van een uitgebreide toelichting. In de inleiding van de congresresoluties schrijft het hoofdbestuur:

'We moeten ervan doordrongen zijn dat de gunstige positie van D'66 voorwaardelijk en voorlopig is. We blijven niet nieuw, en ook ons beroep op de burger kan in betekenisloze woorden verzanden. (...) We moeten de kans grijpen, door het formuleren van een nieuwe visie, door het stellen van een nieuwe taak, en door onmiddellijk te gaan werken aan de uitvoering daarvan.'¹⁵⁹

Na twee jaar D'66 luidt de conclusie van het hoofdbestuur dat de gewenste staatsrechtelijke hervormingen en herziening van het partijstelsel nog steeds actueel zijn, maar niet meer voldoende om te komen tot een meer democratische samenleving.

'De macht van de mensen gezamenlijk groeit met de dag. Maar ieder mens afzonderlijk voelt zich steeds machtelozer. Hij ervaart het tot stand komen van ingrijpende beslissingen als een onzichtbaar en blindelings proces. Onzichtbaar, omdat technische of maatschappelijke argumenten die uitsluitend aan anonieme deskundigen bekend zijn steeds meer de hand besturen van de verantwoordelijke beslisser. (...) Zo ontstaat een grote meerderheid die machtsuitoefening beschouwt als een geheimzinnig spel dat zich ver boven hun hoofd afspeelt, en ontstaan minderheden die dikwijls moeten beslissen zonder zelf te weten hoever hun beslissing reikt., dus zonder zich verantwoordelijk te voelen voor alle gevolgen.'¹⁶⁰

↓ Aldus luidt de resolutie die aan het congres wordt voorgelegd en waarmee de democratisering, nu aangeduid als 'open deelneming', als belangrijkste punt op de agen-

Y da van de Democraten wordt geplaatst. Het hoofdbestuur ziet het als noodzakelijke taak om te komen tot een mentaliteitsverandering om het aantal mensen dat betrokken is bij beslissingen op alle maatschappelijke terreinen te vergroten. Mensen moeten zich betrokken voelen bij de voorbereiding, toezicht en toetsing van beleid. Radicale democratisering komt aldus in dienst te staan van open deelneming. In de congresresolutie wordt geconstateerd dat in heel West-Europa de machthebbers steeds meer macht krijgen, maar op een wijze waarop het voor de rest niet meer zichtbaar is. De macht anonimiseert en komt steeds meer in handen van een kleine groep deskundigen. Juist omdat de anonimiteit van de macht niet alleen in Nederland een probleem is, wordt naast 'open deelneming' het streven naar 'internationale gerichtheid' opgenomen. Het congres stelt in resolutie 1 dat D'66 'in belangrijke mate haar reden van bestaan vindt in het werkzaam maken van de uitgangspunten van open deelneming en internationale gerichtheid in de Nederlandse politiek, zowel met betrekking tot de partijvernieuwing als ten aanzien van de hoofdlijnen van programma en beleid.'¹⁶¹ In de resolutie wordt gesteld: 'Een internationaal gerichte maatschappij zal bij alle aspecten van haar binnenlandse beleidsbepaling rekening moeten houden met de gevolgen ervan voor andere landen.'¹⁶²

In resolutie 2 leggen de Democraten vast dat de partij vooralsnog niet zal deelnemen aan een aan eventuele onderhandelingen aan de top over de vorming van een landelijke progressieve concentratie van bestaande politieke partijen.¹⁶³ Een partij die tot stand zou komen door de beslissing van de top van de oude partijen zou geen werkelijke vernieuwing betekenen, aldus het hoofdbestuur.¹⁶⁴ In dat geval zouden nieuwe scheidslijnen van bovenaf opgelegd worden. Voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1971 zal het congres opnieuw bijeenkomen om dan een uitspraak te doen over de situatie en te beslissen over het al dan niet aangaan van samenwerkingsverbanden en het dragen van regeringsverantwoordelijkheid. De deur naar een akkoord blijft derhalve open staan. Ondertussen zullen, zo wordt in een derde resolutie bepaald, wel gesprekken worden aangegaan met de PPR, omdat die partij net als D'66 een wezenlijke bijdrage levert aan de partijvernieuwing.

Het congres neemt de resoluties met grote meerderheid aan. De resoluties krijgen de steun van respectievelijk 97%, 83% en 94% van het congres.¹⁶⁵ Vrijwel unaniem wordt er gekozen voor een politiek van open deelneming en internationale gerichtheid. De partijvernieuwing dient vanaf de onderkant, *bottom-up*, vorm te krijgen en niet door onderhandelingen aan de top van de politieke partijen. Het beeld dat het Leidse congres naar buiten toe moet uitstralen, is dat van een partij die eensgezind is over de koers en een partij die bereid is keuzes te maken. Nu de resoluties van het hoofdbestuur met grote meerderheid zijn aangenomen, kan worden gesteld dat het bestuur in deze opzet is geslaagd. Niet alleen naar buiten toe, maar ook intern leidt dit ertoe dat de partij in Leiden van een steviger fundament wordt voorzien.

In 'De keuze van D'66', de congresrede van Hans van Mierlo, blikt de partijleider terug op de eerste twee jaar van D'66:

Bij de oprichting van D'66 had de partij vier hoofdpunten, zo schetst Van Mierlo. 'We wilden een ingrijpende staatsrechtelijke vernieuwing, omdat we zagen dat er een grote afstand was gegroeid tussen de bestuurders en de burgers, omdat de regering niet kon regeren en het parlement niet controleren en dat was één oorzaak van de malaise. En dan wilden we een ingrijpende partij-vernieuwing omdat we vonden dat de huidige partijen naar vorm en inhoud niet meer de werkelijke politieke alternatieven boden, en dat was de tweede oorzaak. Vervolgens wilden we praktische in plaats van een ideologische politiek, omdat de ideologieën geen antwoord meer geven op de vragen die ons bezighouden. En dat was dan de derde oorzaak. En tenslotte was er het vierde punt, dat van de democratisering van de samenleving op alle mogelijke niveaus. (...)

Dat vierde punt, de democratisering van de samenleving, dat blijkt steeds meer het eerste punt te zijn, het eerste waar alles uit voortvloeit, en waar al het andere een uitwerking van is. (...) Hier komen alle draden samen: hier zit het grote probleem, hier moet ook de oplossing zitten van de vraag hoe we moeten komen tot een nieuw staatsbestel, tot een nieuwe partijpolitieke formatie, tot een nieuwe politiek. (...)

Er wordt gezegd dat D'66 zal moeten kiezen (...) en als je dan géén keuze maakt uit de bekende alternatieven, als je jezelf niet wenst in te delen bij de oude categorieën, dan gaat men het zelf wel voor je doen. We zijn eigenlijk links, zegt de één. We zijn eigenlijk een middenpartij, zegt de ander. Dat klinkt moedig en helder, maar het is geen van beide. Het betekent: je neerleggen bij de oude vormen en woorden. Het betekent: bekennen dat de oude tegenstellingen, de oude indelingen in links en rechts, in socialistisch tegenover liberaal, je toch te machtig zijn geworden. Het betekent dat je de moed opgeeft dat je betere uitgangspunten kunt formuleren voor een betere indeling van die krachten in Nederland. (...)

De politieke verstarring zit niet zozeer in het onafhankelijk en eigenwijs opereren van de partijen, zij zit in de eerste plaats in de verstarring van het politieke denkpatroon, waardoor dat gigantische midden van de politiek, dat de stemmen zou moeten opleveren voor een vooruitstrevende politiek, volstrekt onbeweeglijk is geworden tussen onbeweeglijke uiteinden. En dat betekent dan dat politieke vernieuwing voor ons niet zomaar het samensmelten is van bestaande groeperingen, maar dat het in de eerste plaats is het doorbreken van dat denkpatroon. (...)

Als het programma zich over een bepaalde zaak, die aan de orde is, uitspreekt, dan is onze stem strict gebonden. Als het programma dat niet doet, dan moet je het antwoord vinden uit een combinatie van: de geest van het programma, het gezond verstand en zo mogelijk het deskundig advies van de werkgroepen. (...) Dat handelen, dat standpunt innemen, dat stellen van prioriteiten, draagt fundamenteel bij aan de gezichtsvorming van de partij. Het bouwt die aanzet tot een visie geleidelijk uit, het maakt een visie in wording, in

beweging, en die wordende visie beïnvloedt op haar beurt weer het handelen. Deze permanente beïnvloeding van handelen en visie op elkaar acht ik wezenlijk voor D'66. Zij verschilt naar mijn mening essentieel van de gegroeide aanpak in andere partijen, waarin de starre visie of de ideologie het dwingende uitgangspunt is, waarin of het handelen wordt gedwongen als in een keurslijf of het handelen daarbuiten valt en dan als strijdig met het uitgangspunt wordt ervaren. (...)

Het praten aan de top gaat volstrekt voorbij aan het feit dat de vertrouwenscrisis zich aan de basis afspeelt en dat we dus tot die basis moeten afdalen om tot werkelijke, geloofwaardige vernieuwing te komen. (...) Ik geloof dan ook dat we op dit moment geen onderhandelingen moeten beginnen over een progressieve concentratie. We kunnen dat woord beter even uit ons hoofd zetten. Niet dat er nooit een concentratie moet komen. Natuurlijk wel. (...) Maar dan pas als de gegevens over die concentratie duidelijker liggen, dan pas wanneer de kandidaat-partners in zichzelf geloofwaardig zijn in hun poging een werkelijk nieuwe vooruitstrevende machtsbundeling te maken. We gaan pas praten aan de top als we het gevoel hebben dat we best een stukje van onze identiteit kunnen prijsgeven ter wille van een grotere overtuigende identiteit. Wanneer het woord vooruitstrevend niet meer gekoppeld is aan oude tegenstellingen, maar een eigentijdse nieuwe inhoud en betekenis heeft gekregen. (...)

We moeten een revolutie maken voordat die uitbreekt, een stille revolutie, die kanalen graaft van de burgers en hun frustraties naar de centra van de macht, en dat met vreedzame middelen. Dat is de grote opgave voor een nieuwe politiek.¹⁶⁶

Gesprekken aan de basis

Ingevolge een motie van die strekking op het partijcongres van de PVDA nodigt het bestuur van die partij in de zomer van 1968 de besturen van D'66, PPR en PSP uit om besprekingen te openen over de vorming van een progressieve concentratie.¹⁶⁷ Ook D'66 wordt uitgenodigd om deel te nemen, maar geheel in lijn met de Leidse resolutie laat de partijtop weten geen belangstelling te hebben. De uitnodiging van de PVDA resulteert op 25 januari 1969 in de oprichting van de werkgroep Progressief Akkoord (PAK), bestaande uit PVDA, PPR en PSP. De werkgroep bestaat uit individuele leden van de partijen, die voor eigen verantwoordelijkheid optreden, zonder last of ruggespraak. Gestreefd wordt om ook plaatselijk PAK-werkgroepen op te richten.¹⁶⁸

Bij de oprichting van de werkgroep blijkt echter dat er toch twee D'66'ers aan het PAK deelnemen, R. Kottman en J.H. Moerkerk, de voorzitter van de afdeling Amsterdam. Het hoofdbestuur ziet zich gedwongen een communiqué te laten uitgaan om te voorkomen dat er verwarring ontstaat. In de verklaring stelt het

hoofdbestuur dat het bij het standpunt blijft dat door D'66 als partij niet zal worden deelgenomen aan de besprekingen van het progressief akkoord. Het hoofdbestuur van D'66 distantieert zich van deelneming door afzonderlijke leden van D'66, die dit voor eigen verantwoordelijkheid doen.¹⁶⁹ De nieuwe partijvoorzitter Beekmans herhaalt nogmaals dat D'66 niet met PVDA, PSP en PPR in de progressieve boot zal stappen omdat de partij zichzelf daarmee overbodig zou maken. De partij wil haar excentrische positie handhaven, omdat ze ervan overtuigd is dat alleen daardoor aan werkelijke partijvernieuwing wordt gedaan. Een progressieve concentratie zien de Democraten slechts als een optelsom van bestaande grootheden, die geen bijdrage levert aan daadwerkelijke partijvernieuwing.¹⁷⁰

Het afwijzen van deelname aan het PAK komt de Democraten op veel kritiek te staan. Door niet mee te doen aan een poging om in een onafhankelijke werkgroep het gesprek aan te gaan over de mogelijkheid om tot een nieuwe partijformatie te komen, scheppen de Democraten verwarring over hun rol in het proces van partijvernieuwing. De excentrische positie van D'66 kan nu eenvoudig worden uitgelegd als een niet-constructieve bijdrage aan de partijvernieuwing.¹⁷¹ Bovendien wordt door de deelname van enkele D'66'ers aan het PAK duidelijk dat de meningen over de te volgen strategie binnen D'66 verschillen.

Naar aanleiding van de Leidse resolutie nodigt het hoofdbestuur van D'66 wel een delegatie van de PPR uit voor een gesprek. Dit gesprek vindt plaats op 28 december 1968.¹⁷² Besloten wordt om twee delegaties samen te stellen, die zullen proberen belangen en afwegingen op papier te zetten die een rol spelen bij het eventueel samengaan van de twee partijen. Wanneer vier van de daaropvolgende bijeenkomsten voorbij zijn, komen de deelnemers van PPR en D'66 tot de conclusie dat er belangrijke verschillen zijn in de mentaliteit van de twee partijen. De PPR hanteert een meer idealistische benadering van vraagstukken, wil vooral een richting aangeven waarin oplossingen voor vraagstukken gezocht moeten worden. Deze benadering is duidelijk in het partijprogramma van de PPR terug te vinden. Ze staat tegenover de aanpak van D'66, welke gekenmerkt wordt door een zakelijkere aanpak, minder populistisch, en die zijn weerslag vindt in een meer gedetailleerde beschrijving en concretisering van uitgewerkte voorstellen en over hoe de gestelde doelen te bereiken.¹⁷³

Er zijn ook overeenkomsten. Beide partijen willen de bestaande anonieme en technocratische partijstructuren doorbreken. Beide willen de betrokkenheid van burgers vergroten, uitgaande van de gelijkwaardigheid en mondigheid van mensen. Op staatsrechtelijk gebied zijn er echter aanzienlijke verschillen. D'66 wil een dualistische structuur, een gekozen minister-president en een onafhankelijk, middels een districtenstelsel gekozen parlement. De PPR legt veel minder nadruk op staatsrechtelijke hervorming dan D'66 maar wil bovendien de band tussen Kamer en kabinet versterken door de minister-president de politiek leider van de Kamermeerderheid te maken. In het streven naar samenwerking tussen partijen komt dit verschil ook naar voren. De PPR streeft naar stembusakkoorden van verwante partijen en neemt ook deel aan het PAK. D'66 is van mening dat verwante groeperingen

Y zich in alle partijen bevinden en dat deze via stembusakkoorden dus niet samen te brengen zijn. Bovendien is D'66 van mening dat een basis voor overleg ontbreekt 'als de een zich op een ideologie blijft beroepen en de ander ideologie als een verval-sing van de politiek afwijst'.¹⁷⁴

De conclusie van de gesprekken luidt dat wat betreft de doelstellingen de twee partijen 'betrekkelijk veel gemeen hebben' en dat het verschil in mentaliteit 'wel-licht in noeste samenwerking en overleg dichter bijeen te brengen' is.¹⁷⁵ Er zijn ech-ter ook tegenstellingen naar voren gekomen die vergaande samenwerking of zelfs een samengaan van de twee partijen ernstig bemoeilijken. Bovendien hebben D'66 en PPR in het huidige vernieuwingsproces een stuk eigen identiteit verworven. Beide partijen hechten er ook aan deze eigen identiteit te handhaven tegenover het electoraat. Verder dan contact houden en praktische samenwerking op bepaalde punten zal het niet komen.

In lijn met de idee van 'open deelneming' en zoals ook blijkt uit de houding die D'66 aanneemt tegenover de initiatieven van de andere progressieve partijen, richt de partij zich op doorbreking van het partijbestel aan de basis van de partijen. Na het besluit op het Leidse congres over het aangaan van gesprekken aan de basis ont-staan diverse initiatieven. Op diverse plaatsen in het land worden gesprekken gestart met 'verwante groeperingen'. De gesprekken aan de basis krijgen overal een andere uitvoering en de nodige kritiek is het gevolg. In plaatsen waar lokale D'66'ers samenwerking zoeken met plaatselijke sociaal-democraten, dreigen de Democraten zich te laten overschaduwen door de veel grotere PVDA. Op andere plaatsen begint men gesprekken met PPR of PSP, zonder zich bewust te zijn van de gevaren die der-gelijke besprekingen met zich meebrengen. Verlies aan eigen identiteit dreigt, overal waar men in zee gaat met wellicht op sommige punten gelijkdenkende, maar toch op veel punten andersdenkende partijen.

Al snel blijkt er behoefte te bestaan aan meer coördinatie en begeleiding. Uit de verslaglegging blijkt dat de Leidse resoluties niet overal bekend zijn. Bovendien wordt er weinig ondersteuning door de landelijke partijorganisatie ervaren. Een ander probleem is dat de D'66-afdelingen in veel plaatsen worden bevolkt door mensen die in de jaren daarvoor hun lidmaatschap van andere partijen hebben ver-ruild voor dat van D'66. Het idee om vervolgens met oud-partijenoten in contact te treden over samenwerking is voor velen een weinig aantrekkelijk idee. Daarnaast nemen de landelijke werkgroepen, de campagneactiviteiten voor de aanstaande gemeenteraadsverkiezingen en de ledenwerving veel tijd in beslag, zodat er weinig tijd overblijft voor de basisgesprekken.¹⁷⁶

En niet iedereen binnen D'66 is zo gelukkig met het zoeken naar samenwerking. Niet iedereen wil de partijen laten ontploffen, tegelijkertijd zelf politiek dakloos worden, in het kader van het hogere doel: herschikking van het partijpolitieke spec-trum. Veel Democraten willen dat D'66 een echte partij wordt, die de strijd aangaat met de concurrentie om bij de verkiezingen de winst binnen te halen. Een grote

partij worden, in plaats het eigen gezicht te verliezen door besprekingen over van plaats tot plaats variërende progressieve akkoorden.

De commissie-Rignalda, gevormd om de besprekingen aan de basis te bevorderen, moet halverwege 1969 constateren dat de gesprekken aan de basis bij lange na niet het gewenste resultaat opleveren.¹⁷⁷ Daarnaast weet d'66 onvoldoende gestalte te geven aan het begrip 'open deelneming', dat in Leiden als kernpunt van de d'66-politiek is aangenomen. De basisgesprekken vinden weliswaar plaats op het niveau waar ook de open deelneming vorm zou moeten krijgen, toch krijgt d'66 de kritiek dat de partij onvoldoende naar de mensen toegaat om hen in de gelegenheid te stellen actuele politieke kwesties zelf te formuleren. De commissie-Rignalda concludeert dat een nieuwe aanpak gewenst is. De nieuwe aanpak zal buitenparlementair zijn en gericht op het overbrengen van de d'66-mentaliteit. In *Democraat* doet de commissie een oproep voor honderd leden om zich aan te melden om deze 'democratische actie' gestalte te geven.¹⁷⁸ De oproep levert echter nauwelijks reacties op.

Ondertussen worden er ook door d'66-leden individueel initiatieven ontplooid om tot samenwerking te komen met progressieven uit andere partijen. Zo heeft in 1969 een aantal d'66'ers gesprekken gevoerd met bestuursleden van het Liberaal Democratisch Centrum (LDC), de progressieve groepering binnen de VVD waarvan een deel van de leden in 1966 overstapte naar d'66.¹⁷⁹ De gesprekken verlopen aanvankelijk positief, op veel punten blijkt overeenstemming te bestaan tussen de denkbeelden van d'66 en die van het LDC. Officiële gesprekken worden echter niet aangegaan. Het contact is wel een nieuwe aanwijzing voor het feit dat de tegenstelling tussen vooruitstrevende en behoudende politiek dwars door de bestaande partijen loopt.

De gesprekken aan de basis die tot de ontploffing van de bestaande partijen zouden moeten leiden, blijken tot mislukken genoemd. Resultaat blijft uit en de motivatie daalt. Eind 1969 trekt het hoofdbestuur van d'66 de conclusie 'dat onze ontploffingsgedachte ook op plaatselijk niveau door de meeste bestaande politieke partijen niet overgenomen werd'.¹⁸⁰ De voornaamste redenen van het mislukken waren dat in veel gevallen door partijen gestreefd werd naar het totstandkomen van een plaatselijk PAK, het veelal gesprekken waren met het partijestablishment dat er weinig of niets voor voelde de zaken terug te spelen naar de ledenvergaderingen van hun partij en de veelal weigerachtige houding van andere partijen om politiek niet-gebonden volledig in te schakelen¹⁸¹, aldus het hoofdbestuur in een verklaring. De hand wordt ook in eigen boezem gestoken. Gebrek aan ervaring en onvoldoende stimulering door het hoofdbestuur hebben tot gevolg gehad dat de basisgesprekken te langzaam op gang kwamen.

De groei stagneert

Twee in 1970 te houden verkiezingen staan inmiddels voor de deur, die voor Provinciale Staten en gemeenteraden. Voor wat betreft de gemeenteraadsverkiezingen

heeft D'66 een probleem: hoe komt de partij aan de benodigde mensen? Zelfs als de partij in de helft van de gemeenten meedoet, moeten zo'n 1.500 raadszetels worden gevuld. De partij telt 3.900 leden, waarvan uiteraard maar een deel actief is en cumulatie van functies is statutair verboden. Partijvoorzitter Beekmans wil op een pragmatische manier met dit probleem omgaan. Hij stelt voor om voor de gemeenteraadsverkiezingen mensen aan te trekken die niet aan de partij gebonden zijn. De oplossing van Beekmans houdt het levensgrote risico in dat baantjesjagers zich op de lijst laten zetten, maar Beekmans is daar niet bang voor. Hij verwacht dat de mensen tegen de verkiezingen gemakkelijker actief zijn te maken, zonder dat je kan spreken van opportunisme.¹⁸²

Financieel redt de partij het net. In de eerste twee jaar van het bestaan van D'66 verkeert de partij voortdurend in diepe schulden.¹⁸³ In 1969 zijn de financiën redelijk op orde, maar de verkiezingen van 1970 zullen opnieuw een enorme aanslag op de partijkas zijn. Het probleem is dat de partij aan zichzelf de eisen stelt van een grote partij, terwijl ze een kleine is.

Ondertussen wordt in Amsterdam een opmerkelijk initiatief gestart. D'66 in Amsterdam wil mensen die tot op dat moment steeds politiek dakloos zijn geweest, die geen aansluiting vonden bij een bestaande politieke partij, betrekken bij de lokale politiek. De aanpak is een bij D'66 bekende en een geslaagde herhaling van het Appèl van 1966, dat ook in Amsterdam zijn oorsprong vond. In een pamflet publiceert de D'66-afdeling 14 kernpunten die betrekking hebben op de gemeentelijke politiek. Door een antwoordkaart in te vullen kan men zich achter de kernpunten stellen en verwerft men tevens het recht deel te nemen aan de uitwerking ervan. Op basis hiervan wordt eind januari 1970 het programma vastgesteld. Ook de steunbetuigers kunnen hieraan deelnemen, evenals aan de kandidaatstelling. Iedereen kan zich kandidaat stellen, ook niet-leden. Na voorverkiezingen wordt de kandidatenlijst vastgesteld. Ook na de verkiezingen zal deze specifieke vorm van democratische actie doorgaan in het verder uitbouwen van het lokale programma en het betrekken van burgers, leden en niet-leden, bij het lokale bestuur. Het feit dat niet-leden voor D'66 op de kandidatenlijst kunnen gaan staan is uniek in Nederland.¹⁸⁴

In de aanloop naar de verkiezingen is er sprake van een harde anti-D'66-stemming. De confessionelen en de liberalen zetten tijdens de campagne alles op alles om D'66 bij de kiezers uit de gratie te brengen. Zo wordt een wat ongelukkig geformuleerde uitspraak van D'66'er Schwartz over het gevaar van overbevolking enorm uitvergroot.¹⁸⁵ Tijdens de presentatie van een door hem geschreven rapport over dit onderwerp waarschuwt Schwartz voor een situatie waarin een te sterke bevolkingsgroei voedingsbodan kan zijn voor ideeën over gedwongen sterilisatie. KVP-leider Schmelzer verdraait zijn woorden zodanig dat het lijkt of D'66 voorstander is van gedwongen sterilisatie.¹⁸⁶ Ook ARP-leider Biesheuvel is kennelijk zo bevreesd voor de opkomst en het succes van D'66, dat hij D'66 betitelt als een on-Nederlandse partij. Politiek bedrijven zonder ideologische beginselen noemt hij 'gevaarlijk'.¹⁸⁷

De anti-D'66-opstelling voorkomt echter niet dat D'66 bij de verkiezingen voor Provinciale Staten de grote winnaar is. Haalde de partij bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1967 nog 4,47% van de stemmen, dit keer geeft 7,69% van het electoraat zijn steun aan de Democraten.¹⁸⁸ Onder de nieuwe kiezers is de aanhang van D'66 het grootst. 20,3% van deze groep kiezers brengt zijn stem uit op D'66.¹⁸⁹

D'66 mag dan in cijfers de grote winnaar van de verkiezingen zijn, moreel is de partij de verliezer. Er was op een veel grotere winst gerekend. Ondanks de winst heerst er bij de Democraten dan ook een gevoel van teleurstelling over het resultaat, een gevoel dat nog eens wordt gevoed door commentaren zoals van VVD-leider Geertsema, die D'66 tot verliezer van de verkiezingen uitroept, omdat de verwachte verdubbeling van de partij niet is gerealiseerd. Ook in de pers wordt de stelling dat de Democraten de verwachtingen niet hebben kunnen waarmaken, algemeen gedeeld. 'D'66 is niet eens verdubbeld, laat staan verdriedubbeld zoals wel verwacht werd'¹⁹⁰, luidt het commentaar van *Het Vrije Volk*. Het *Algemeen Dagblad* schrijft naar aanleiding van de beneden de verwachtingen gebleven verkiezingsuitslag nog geen conclusies te willen trekken. Cynisch merkt de krant op: 'zeker niet in de geest dat men zou kunnen concluderen dat de Democraten hun top alweer achter de rug hebben.'¹⁹¹

De uitslag van de Provinciale-Statenverkiezingen leidt ertoe dat bij veel D'66'ers het gevoel heerst dat de partij bij de komende gemeenteraadsverkiezingen wel eens de rekening gepresenteerd zou kunnen krijgen van het voortdurende gebrek aan een duidelijke identiteit. Het congres in Rotterdam, op 3, 4 en 5 april 1970, is voor veel Democraten dan ook het moment om de tussenbalans op te maken ten aanzien van de verduidelijking van de D'66-identiteit.¹⁹² In het bijzonder geldt dat de totstandkoming van het beleidsplan, waartoe op het najaarscongres van 1969 het startschot is gegeven. Tijdens het congres komt een massale uiting van twijfel en onrust aan het licht. De heftigheid waarmee dat gepaard gaat, komt voor velen onverwacht, maar geeft des te meer aan hoe diep de gevoelens van ontevredenheid zijn geworteld. In een door Paula Wassen ingediende motie wordt 'geschokt' gereageerd op 'de onvruchtbare discussie naar aanleiding van het agendapunt beleidsplan'.¹⁹³ Met de indieners van de motie betreurt het congres het dat het hoofdbestuur, in afwachting van het beleidsplan, niet alvast een aantal uitgangspunten heeft geformuleerd, die bij de komende campagne kunnen worden gebruikt om het gezicht van D'66 te verduidelijken. Met grote meerderheid van stemmen wordt de motie-Wassen aangenomen, waarin het hoofdbestuur wordt gevraagd om voor de gemeenteraadsverkiezingen 'een prioriteitenschema' op te stellen. 'Bij de discussie is geen enkele indicatie gegeven van de concrete inhoud van het beleidsplan en dit mag een partij die zich voorstelt de duidelijkheid in de politiek te dienen, niet overkomen',¹⁹⁴ aldus de indieners van de motie. In het prioriteitenschema moet de politiek van D'66 in heldere lijnen worden uiteengezet.¹⁹⁵

De massale kritiek in Rotterdam is koren op de molen van de media, die de kans opnieuw aangrijpen om D'66 te typeren als een partij in verwarring die niet in staat

is een duidelijk gezicht te verwerven. *Elsevier* concludeert dat 'de partij die duidelijkheid predikt, zelf in ernstige mate met onduidelijkheid is behept.'¹⁹⁶ *De Telegraaf* stelt: 'D'66 heeft de naam een club van charmante amateurs te zijn. Wil zij ooit nog van dit stigma afkomen en de kiezers een duidelijk gezicht tonen, dan zal zij haar zaken anders moeten aanpakken. Maar misschien wil de partij dat juist helemaal niet.'¹⁹⁷ *Trouw* daarentegen stelt dat het voor de Democraten pleit dat ze in Rotterdam uiting hebben gegeven aan de bestaande onvrede over het karakter en het functioneren van de partij.¹⁹⁸

Naar aanleiding van de motie die in Rotterdam is aangenomen wordt in opdracht van het hoofdbestuur, als een 'eerste uitvoering' van de motie, een pamflet geschreven door de bestuursleden Hans Moerkerk en Chel Mertens onder de titel 'Wij zijn geen politici'. Dit pamflet is de basis voor de discussie op het discussiecongres in Haarlem op 9 mei van dat jaar. Een discussiecongres, dat reglementair niet besluitvormend is, maar dat gelet op de heftigheid waarmee de problemen zich in Rotterdam hebben gemanifesteerd wel nodig is. Ook nu is het met name de groep rond Paula Wassen die kritiek laat horen.¹⁹⁹ De groep is verre van tevreden met het in algemene termen gestelde stuk van het hoofdbestuur. Het biedt volgens hen niet de houvast waaraan tijdens het Rotterdamse zoveel behoefte was. De groep-Wassen zet er in Haarlem een alternatief eigen (titelloos) stuk tegenover, waarin een aantal concrete prioriteiten wordt opgesomd, inclusief de financiële consequenties. Voor de meeste congresgangers gaat dat wel weer erg ver en het stuk wordt naar de prullenbak verwezen. Een derde notitie, van de hand van de Utrechter Jan Terlouw en getiteld 'Wat willen we?' spreekt de kleine 200 leden die de moeite hebben genomen om naar Haarlem te komen wel aan. Het hoofdbestuur wordt verzocht deze notitie verder uit te werken tot een definitief stuk.²⁰⁰ Meer dan dit levert de discussiedag niet op. Van de onrust op het Rotterdamse congres is in Haarlem ook een stuk minder te merken. Opvallend is dat, hoewel de grootste onrust verdwenen lijkt, er bij een deel van de in Haarlem aanwezige Democraten twijfels leven over de vraag hoe lang D'66 nog zou moeten blijven voortbestaan. Sommigen zijn van mening dat D'66 tot 1975 of maximaal 1980 moet blijven bestaan. Als tegen die tijd de doelstellingen van de partij nog niet zijn gerealiseerd, dan moet D'66 eventueel als beweging verder gaan. Een enkeling wil er volgend jaar al mee ophouden als er geen zicht is op het behalen van de doelstellingen.²⁰¹

Het discussiecongres heeft niet de overtuigingskracht die nodig is om het vertrouwen te herstellen. De inhoudelijke maar rommelige discussie is ditmaal minder heftig en aan het eind van het congres lijken de problemen niet opgelost. D'66 is verdeeld in een tweetal stromingen met een verschillende mentaliteit: een stroming wil duidelijkheid gevat in een paar concrete punten, de andere stroming wil D'66 voorzien van een meer doordacht fundament. De eerste stroming is meer ideologisch getint, de tweede meer zakelijk. De eerste weerspiegelt de beweging D'66, de tweede de partij D'66. Het in Haarlem aangenomen stuk van Terlouw is dan ook een compromis.²⁰²

De gemeenteraadsverkiezingen in juni 1970 verlopen volgens verwachting teleurstellend. In de vier grote steden verliest D'66 fors: 7,3% in Amsterdam (was bij de Statenverkiezingen 11,8%), 7,5% in Rotterdam (was 10,4%), 7,1% in Den Haag (was 9,9%) en 8,3% in Utrecht (was 10%).²⁰³ *Het Vrije Volk* concludeert dat 'D'66 de weg terug lijkt te zijn ingeslagen' en ook *De Tijd* stelt vast dat 'het grote -met name morele- verlies' voor de Democraten is.²⁰⁴

Een nieuwe strategie?

In december 1969 loopt Hans van Mierlo in zijn rede voor het Amsterdamse congres (op 13, 14 en 15 december) alvast vooruit op de Tweede-Kamerverkiezingen van 1971. Van Mierlo stelt dat wanneer er na de verkiezingen geen mogelijkheid is om tot een meerderheidskabinet te komen, de mogelijkheid van een minderheidskabinet of zakenkabinet open moet staan. Desnoods moet D'66 met gedoogsteun vanuit de Kamer alleen zo'n minderheidskabinet vormen. D'66 zou ook moeten meewerken aan een zakenkabinet dat met een beperkt programma tijdelijk het bewind voert, aldus de D'66-leider. Tegelijkertijd geeft Van Mierlo aan dat hij de kans dat D'66, in de huidige politieke situatie, regeringsverantwoordelijkheid zal gaan dragen, niet groot.²⁰⁵ Wat Van Mierlo betreft laten de andere politieke partijen nog maar bar weinig zien van een bereidheid tot een open, zakelijke politiek, waarbij regeringsvoorstellen op hun inhoudelijke waarde worden beoordeeld. Dat uitgangspunt mag D'66 volgens haar partijleider niet opgeven. In een motie verzoekt het congres het hoofdbestuur om na te gaan welke coalities er na de verkiezingen eventueel mogelijk zijn. Een motie om alleen dan aan een coalitie mee te doen wanneer de premier rechtsreeks gekozen is, wordt verworpen. Wel wordt het bestuur opgedragen een minimumprogramma op te stellen.²⁰⁶

De vooruitblik op eventuele regeringsdeelname van de Democraten is een eerste signaal dat er binnen de partijtop wordt nagedacht over een nieuwe partijpolitieke strategie. D'66 zou niet langer een excentrische positie tegenover de andere partijen moeten innemen, maar met anderen moeten streven naar regeringsverantwoordelijkheid. Terwijl in de lagere partijgeledingen nog wordt geworsteld met de gesprekken aan de basis, wordt in de zomermaanden van 1970 achter de schermen gewerkt aan deze nieuwe strategie. Uit de verslaglegging door het hoofdbestuur blijkt dat men in de partijtop van mening is dat D'66 zich zou moeten richten op 'het scheppen van een machtsalternatief voor de kiezer, met andere woorden D'66 zou de kiezer met de zogenaamde machtsvraag moeten confronteren.'²⁰⁷ Het hoofdbestuur is bang dat de politieke verhoudingen in Nederland de komende tijd zo gepolariseerd zullen zijn, dat voor de vernieuwingsvoorstellen weinig ruimte zal zijn. Het zich tegenover de andere partijen opstellen en dus niet meedoen aan de macht, zal dan worden uitgelegd als een niet-constructieve bijdrage aan de politiek. D'66 zal zich dan ook meer 'issue-gericht' moeten opstellen.²⁰⁸ In een titelloos discussiestuk, gedateerd 28 augustus 1970, is het voorstel voor de nieuwe strategie uitgewerkt.²⁰⁹

In dit discussiestuk staat ook het door Van Mierlo op het congres eind 1969 geopperde idee van een d'66-minderheidsregering. Een d'66-regering is echter maar een van de mogelijkheden, zo blijkt eens temeer wanneer Van Mierlo in september 1970 nog een ander idee lanceert.

Op 21 september 1970 doet het hoofdbestuur van d'66 op voorspraak van Van Mierlo een dringend beroep op de afdelings- en regiobesturen van d'66 om waar mogelijk zo spoedig mogelijk contact op te nemen met geledingen van PVDA en KVP, om te komen tot een gedachtewisseling over de 'partijpolitieke impasse' die zich volgens de Democraten steeds duidelijker aftekent.²¹⁰ Daarbij moeten twee vragen centraal worden gesteld: hoe de barrière tussen PVDA en KVP (die d'66 zowel wijt aan de houding van de KVP als aan de anti-KVP-motie van de PVDA) te doorbreken? En is het gewenst om een poging te doen om voor de komende verkiezingen te komen tot een samenwerkingsverband op basis van programmatische overeenstemming tussen KVP, PVDA en d'66? De Democraten zien geen andere weg uit de partijpolitieke impasse dan het tot stand brengen van een samenwerking tussen KVP en PVDA, die elkaar sinds de anti-KVP-motie van het PVDA-congres uitsluiten als coalitiepartners. Het hoofdbestuur van d'66 verwacht dat indien alle partijen rotsvast op hun huidige lijn blijven zitten, voor de volgende verkiezingen 'de meest uitzichtloze en vastgeroeste opstelling ontstaat die maar denkbaar is'.²¹¹ d'66 verwacht dat de kiezers opnieuw geen uitspraak zullen kunnen doen over welke coalitie zal gaan regeren, vooral doordat de confessionelen geen uitspraak willen doen over met wie ze willen regeren. Het gevolg zal zijn dat bij gebrek aan een echte keuzemogelijkheid de huidige coalitie na de verkiezingen zal terugkeren. De Democraten willen een laatste poging doen om in ieder geval een klein stukje van de impasse weg te nemen en een gedachtewisseling over een eventueel ander perspectief op gang te brengen.²¹² 'Het hoofdbestuur van d'66 is bereid om haar isolatiepolitiek op te geven en te streven naar samenwerking met andere partijen om na de verkiezingen in 1971 aan een nieuw kabinet deel te nemen. In de eerste plaats wordt gedacht aan samenwerking tussen PVDA, KVP en d'66 om de huidige impasse in de Nederlandse politiek te doorbreken.'²¹³ aldus Van Mierlo op 21 september.

Het plan van Van Mierlo om d'66 te laten bemiddelen tussen PVDA en KVP is, mede gelet op de anti-KVP-opstelling van de PVDA die vanaf begin 1969 bepalend is geweest voor de politieke verhoudingen, redelijk sensationeel. Binnen en buiten de partij wordt er dan ook met verbazing op gereageerd.²¹⁴ *De Telegraaf* vindt de 'als politieke stunt' bedoelde oproep meer 'een noodsprong', *De Tijd* vindt de poging een doorbraak te forceren 'niet onlogisch, het enige dat eraan mankeert is dat het onhaalbaar is'.²¹⁵ Ook Van Mierlo zelf acht de kans van slagen niet groot en de eerste reacties bevestigen dat vermoeden. De confessionelen typeren het d'66-voorstel als een noodsprong van de Democraten, die geen kansen zien een progressief blok te vormen. En daags na het congres in Breda laat de Partij van de Arbeid nogmaals weten er niets voor te voelen om samen met confessionelen een regering te vormen. Ook op afdelingsniveau (waar het initiatief op was gericht), slaagt d'66 niet in het

forceren van een doorbraak. Met name de KVP voelt niets voor het aangaan van gesprekken.²¹⁶ In slechts zeven afdelingen komt het tot een gesprek met de KVP, in 52 afdelingen reageren de katholieken niet of afwijzend.²¹⁷

De bemiddelingspoging van de Democraten om samenwerking tussen PVDA, KVP en D'66 tot stand te brengen, wordt door de liberalen uitgelegd als een keuze voor een progressieve samenwerking en dus een keuze tegen de VVD. In dat opzicht is het driepartijenplan van Van Mierlo geen vrijblijvend plan. Door de afwijzende reacties van PVDA- en KVP-zijde wordt de terugkeer van een confessioneel-liberale regering alleen maar waarschijnlijker. Onderhuids groeit intussen de moedeloosheid, de frustratie, de aarzeling en de twijfel bij de Democraten.

Beleidsplan

Als voorbode van de pas in de eerste helft van 1970 manifeste onvrede is, om dezelfde redenen (gebrek aan identiteit, behoefte aan duidelijkheid), in motie nummer 9 van het congres op 13 december 1969 besloten dat 'in 1970 een concreet beleidsplan tot stand behoort te komen, waarin in integraal verband de doeleinden en prioriteiten worden gepresenteerd, waarop D'66 haar beleid zal richten.'²¹⁸ De motie heeft 88% van de stemmen gekregen.²¹⁹ In de motie wordt het hoofdbestuur bovendien opgedragen de werkzaamheden van de diverse werkgroepen gericht te laten zijn op de totstandkoming van het beleidsplan. Deze werkgroepen zullen de bouwstenen voor het beleidsplan leveren. Een centrale werkgroep zal de totstandkoming van het beleidsplan coördineren.

In de praktijk zal de totstandkoming van het beleidsplan iets anders in zijn werk gaan. Net als bij de Leidse resoluties is het ook nu weer een groepje vertrouwelingen rondom Van Mierlo die tijdens een informeel weekend de basis leggen voor het beleidsplan.²²⁰ De tijdens dat weekend besproken ideeën worden door fractiemedewerker Maarten Engwirda bij elkaar geveegd en door Aad Nuis voorzien van een inleiding. Het conceptbeleidsplan wordt vervolgens als een voorstel van het hoofdbestuur gepresenteerd.

De roep om een beleidsplan is het duidelijkst denkbare bewijs dat er binnen de partij daadwerkelijk grote onduidelijkheid bestaat over de inhoudelijke koers van de partij. Ongetwijfeld zal hier ook de kritiek die van buitenaf op de partij wordt geleverd een rol spelen. De voortdurende negatieve beeldvorming dwingt de Democraten hierop te reageren.

D'66 is de eerste partij die een beleidsplan opstelt waarin de wensen uit het verkiezingsprogramma in samenhang worden gezien en prioriteiten worden gesteld. Met het beleidsplan hopen de Democraten zich voor de verkiezingen van 1971 met een duidelijk gezicht te kunnen presenteren. Op het congres in december 1969 zegt Hans van Mierlo hierover:

'Is onze partij op dit moment duidelijk genoeg? Ik geloof van niet. En dan moet ik er onmiddellijk bij zeggen dat ik hiermee niet de onduidelijkheid bedoel die andere partijen ons verwijten. Zij zullen dat blijven doen, ook al zouden we tot in de kleinste details oplossingen van alle politieke vraagstukken voor de komende 20 jaar in ons program opnemen. Ze zullen dat gewoon blijven doen zolang we het vertikken om een keuze te maken tussen de uitgangspunten van het socialisme, het liberalisme en het confessionalisme. (...)

Maar dan heb ik het over het feit dat wij wel over steeds meer programmapunten gaan beschikken, maar in de verste verte nog niet toegekomen zijn aan het maken van een totaal beleidsplan, waarin die programmapunten in een samenhangend verband zijn gebracht en waarin een duidelijke prioriteitskeuze is gedaan, zowel ten aanzien van wat je wilt realiseren, als ten aanzien van de middelen en offers waarmee je dat wilt realiseren. (...)

Een beleidsplan, van waaruit je of regeringsverantwoordelijkheid gaat dragen, of van waaruit je oppositie gaat voeren. Zo'n beleidsplan hebben we ook nodig om onze politieke betekenis duidelijk te maken aan de kiezers.'²²¹

Op 19 en 20 december 1970 wordt in Breda het congres gehouden dat als belangrijkste programmapunt het vaststellen van het beleidsplan heeft. Voor velen beantwoordt het beleidsplan op zijn minst voor een deel aan de behoefte aan meer duidelijkheid. Over het algemeen wordt het nieuwe programma dan ook positief ontvangen. In de pers wordt veel aandacht besteed aan het beleidsplan.²²² Kritiek komt er op het punt waarop het beleidsplan zich nu juist onderscheidt: de financiële onderbouwing. De maatregelen die D'66 op het punt van milieubeheer, democratisering en technologiebeleid bepleit, resulteren in een lastenverzwaring die de inkomensverbetering de komende jaren met 1% zal drukken. Koren op de molen van de critici. Maar ook vooruitstrevende voorstellen krijgen veel aandacht: het in de kosten van auto's verdisconteren van de mate waarin ze het milieu belasten, het afschaffen van de kinderbijslag, het verbeteren van de inspraakmogelijkheden in het bedrijfsleven en de invoering van een minister voor technologische ontwikkeling.²²³

Het beleidsplan is er zoals gezegd op gericht een zo concreet mogelijk beeld te geven van de plannen die D'66 als potentiële regeringspartij heeft. D'66 keert zich in het document met name tegen de conservatieve krachten in de Nederlandse politiek.²²⁴ Hoewel wordt erkend dat veel grote problemen grensoverschrijdend zijn, dat 'oorlog, honger en onrecht niet vanuit Den Haag kunnen worden afgeschaft' en dat 'verbeeldingskracht en democratisch zelfvertrouwen bij de burger niet bij verordening kunnen worden ingesteld', is het volgens de Democraten mogelijk om 'de beperkte macht en invloed van de regering van Nederland in het oog te houden, en toch te streven naar fundamentele maatschappelijke veranderingen'. Verbeeldingskracht is beslissend voor de rol die een partij in de Nederlandse regering en de Nederlandse regering in de wereld kunnen spelen. 'Wie weet wat hij wil, hoeft niet altijd machtig te zijn om veel te bereiken', aldus het beleidsplan. D'66 staat een 'bewust, weloverwogen regeringsbe-

leid' voor op basis van een 'overkoepelend, dynamisch beleidsplan, dat meer wil zijn dan een afwikkeling van lopende en onverhoeds opkomende zaken'.

De media reageren veelal in lovende bewoordingen op de presentatie van het beleidsplan.²²⁵ Het *Algemeen Handelsblad* waarschuwt de Democraten echter wel dat 'het niet de eerste keer zou zijn dat terwijl D'66 aan het zwemmen is, de gevestigde partijen met zijn kleren weglopen'.²²⁶

Met de totstandkoming van het beleidsplan is de vraag opgeworpen wat de verhouding van het beleidsplan is tot het partijprogramma. Volgens de voorzitter van de programmacommissie vervangt het beleidsplan niet het partijprogramma als leidraad voor het handelen van de partij. Indien er tegenstrijdigheden bestaan tussen de twee programma's, dan prevaleert het partijprogramma,²²⁷ aldus de programmacommissie. Anderen gaan er echter van uit dat in het geval van strijdigheid het laatstgenomen besluit van de Algemene Ledenvergadering geldt, op dat moment dus het beleidsplan.

Vooralsnog is de gedachtelijn van het hoofdbestuur als volgt: het partijprogramma bevat al die punten die de partij relevant vindt en die het op korte tot middellange termijn wil verwezenlijken. Het beleidsplan bevat, geconcretiseerd en financieel onderbouwd, die punten die D'66 binnen de beoogde (regerings)termijn wil verwezenlijken, doorgaans de regeringsperiode van vier jaar. Met het beleidsplan heeft D'66 dus een nieuw soort verkiezingsprogramma. Tegelijkertijd is het niet alleen bedoeld voor de verkiezingen, daarvoor wordt een apart programma opgesteld. Het partijprogramma is structureel, het beleidsplan wordt er als het ware uit geëxtraheerd en geconcretiseerd.²²⁸

Erg lang zal deze opzet geen stand houden. Tijdens het congres in Den Bosch op 6 mei 1972 wordt besloten het bestaande partijprogramma en het beleidsplan samen te voegen tot één programma. Het bestaande programma zal daartoe worden gecomprimeerd tot een 'kernprogramma'. Dit kernprogramma, dat een structureel karakter zal hebben, zal voorafgaan aan een voortdurend aan te passen beleidsplan. Gezamenlijk zullen kernprogramma en beleidsplan het nieuwe partijprogramma vormen.²²⁹ De uitvoering van dit voorstel zal nog enige tijd op zich laten wachten vanwege de val van het kabinet-Biesheuvel en de daardoor vervroegde verkiezingen.

Programpartij

Het Beleidsplan heeft een groot deel van de interne onvrede over de koers van D'66 weggenomen. Niettemin verschijnt er in september 1970 opnieuw een (dit keer intern) document, dat het karakter van D'66 nauwkeuriger dient te omlijnen. In de nota 'De program-partij D'66 en de beginselpartijen' is het met name het karakter van D'66 als programpartij dat centraal staat. Evenals het beleidsplan, is de nota indirect het resultaat van vier jaar het verwijt te horen krijgen dat D'66 niet duidelijk is omdat de partij geen ideologie aanhangt en niet in staat is om zijn identiteit dui-

delijk te maken. Met name tijdens de laatste verkiezingscampagne heeft d'66 regelmatig het verwijt gekregen dat de partij wat dat betreft weinig concreet is. Het ligt vooral aan d'66 zelf dat de partij constant hiervan beschuldigd wordt, zo lijken ook de opstellers van de nota te beseffen. 'In het korte bestaan van d'66 is tot dusver betrekkelijk weinig aandacht geschonken aan de omschrijving van haar karakter als programpartij,'²³⁰ zo wordt in het rapport toegegeven. Tijd dus om deze 'misverstanden' uit de weg te ruimen.

In het stuk worden de belangrijkste beleidspunten van d'66 nogmaals opgesomd: de staatkundige democratie functioneert gebrekkig, de maatschappij heeft een te gesloten karakter, er zijn onvoldoende waarborgen voor de persoonlijke vrijheid van burgers en er bestaat een discrepantie tussen de technologische ontwikkeling en het politiek-maatschappelijke bestel. Bij alle speerpunten wordt in de nota helder aangegeven welke punten d'66 in het programma heeft opgenomen om aan de gesignaleerde knelpunten iets te doen. d'66 kan, zo betogen de opstellers van de nota, op grond van deze uitwerking gezien worden als een programpartij, een partij die zijn doelstellingen heeft neergelegd in een partijprogramma en vanuit dat programma politiek bedrijft.²³¹

De nota gaat nader in op de term pragmatisme. Dat d'66 een opportunistische versie van pragmatisme zou aanhangen, mist volgens de nota elke grond van waarheid. 'Wanneer in d'66 het woord pragmatisme valt heeft dit meestal betrekking op de middelen die gebruikt zullen worden om een gesteld doel te bereiken.' Hiervoor kan men te rade gaan bij het partijprogramma van d'66, waarin staat vermeld: 'Ten aanzien van de middelen welke gehanteerd behoren te worden om de doeleinden te bereiken wordt geen speciale voorkeur uitgesproken.'²³² Of zoals het in de nota staat: 'De keuze van onze middelen wordt niet door beginselen gedicteerd, maar is veeleer een kwestie van doelmatigheid.' Die doelmatigheid impliceert de ondergeschiktheid van het middel aan het doel. 'Het middel is slechts één van de mogelijke instrumenten om het doel te bereiken. Daarom moet men zich bij de keuze van de middelen bewust zijn van alternatieve mogelijkheden die tot het doel kunnen leiden.'

Ook gaat de nota nog eens in op de mening van d'66 over ideologieën, welke genoegzaam bekend wordt geacht. De Democraten nemen het met name de confessionele partijen kwalijk dat die partijen d'66 voortdurend ervan beschuldigen onduidelijk te zijn omdat ze geen ideologie als uitgangspunt wil aanvaarden. Uitgerkend de confessionele partijen hebben volgens de Democraten geen recht van spreken: 'Voor een collectiviteit geven althans de "confessioneel-politieke beginselen" geen enkele indicatie voor de richting van de gekozen doeleinden en de aard van de gekozen middelen. Ja, zelfs blijken dezelfde beginselen te kunnen worden aangevoerd ter ondersteuning van uiteenlopende, soms tegenstrijdige, doeleinden en middelen.' Kortom: de politiek van de confessionele partijen is structureel onduidelijk omdat de christelijke beginselen voor velerlei uitleg en toepassing in aanmerking komen. Volgens de Democraten hebben mensen die hun christelijke uitgangspunten uitgedrukt willen zien in de politiek, de christelijke partijen in feite

geheel niet nodig. 'Naar het oordeel van D'66 is er voor christenen voldoende ruimte in andere partijen om gestalte te geven aan de opdracht van het Evangelie.'

In de nota wordt betoogd dat het helemaal niet nodig is om vanuit gezamenlijk aanvaarde beginselen te redeneren en daar politieke stellingname uit af te leiden. Kijk maar naar D'66, zeggen de opstellers: D'66'ers 'zijn mensen van zeer verschillende godsdienstige en levensbeschouwelijke overtuiging. Wat zij gemeen hebben is de zorg over de hierboven gesignaleerde tekortkomingen en gevaren en een bewuste radikaal-democratische instelling.' De doelstellingen van D'66 zijn nog nooit in strijd gebleken met de verschillende godsdienstige en levensbeschouwelijke overtuigingen van de leden, zo betoogt de nota. D'66 is dus geen beginselpartij, de 'zeer verschillende principes, opvattingen en overtuigingen' van de leden van D'66 'leiden tot een persoonlijke keuze voor de doelstellingen van D'66.'

Terug van weggeweest

Een groot deel van het congres in Breda, waarop ook het Beleidsplan wordt vastgesteld, wordt gewijd aan de partijpolitieke opstelling voor de aanstaande Tweede Kamerverkiezingen. De resolutie die aan het congres wordt voorgelegd en waarin het hoofdbestuur vaststelt dat de 'politieke situatie meer dan ooit vergt dat D'66 zich blijft richten op een doorbreking van de partijpolitieke verhoudingen en op een democratisering van ons staatsrechtelijk en maatschappelijk bestel',²³³ is het resultaat van de voorbereiding van de nieuwe partijpolitieke strategie waaraan in de zomer van 1970 is gewerkt en die met de presentatie van het driepartijenplan in september voor het eerst is aangekondigd. Een strategie waarin de doelstelling hetzelfde is gebleven, maar waarin naar een nieuw middel wordt gegrepen.

In de resolutie stelt het hoofdbestuur voor om na te gaan of D'66 voor de komende verkiezingen een samenwerkingsverband met andere partijen kan aangaan. Ze stelt daarbij dat D'66 pas zal deelnemen aan een coalitiekabinet wanneer:

- 'a. de daaraan ten grondslag liggende combinatie zich met hoofdlijnen voor een regeringsbeleid voor de verkiezingen heeft gepresenteerd en als zodanig inzet is geworden van de verkiezingen;
- b. indien deelname aan zo'n combinatie ons inziens in de geldende omstandigheden de snelste weg zou zijn naar een grondige vernieuwing van ons partijpolitiek en staatsrechtelijk bestel;
- c. als door zulk een combinatie ons beleidsplan in belangrijke mate kan worden verwezenlijkt.'²³⁴

De eerste voorwaarde is de vertaling van het bezwaar dat D'66 altijd gehad heeft, namelijk dat de kiezers zich niet kunnen uitspreken over welke regering na de verkiezingen gaat regeren. D'66 wil de nieuw te vormen progressieve combinatie vooraf inzet van de verkiezingen maken en het aan de kiezer overlaten of die regeringscom-

binatie het vertrouwen krijgt. Het aangaan van een samenwerkingsverband betekent voor de Democraten ook dat de partijen die daaraan meedoen bereid zijn om op te gaan in een nieuwe partijpolitieke formatie en zo het partijstelsel te veranderen.

De hoofdbestuursresolutie krijgt de steun van het congres en daarmee bezegelt de partij na ruim vier jaar een fundamentele koerswijziging.²³⁵ D'66 laat haar excentrische positie los. Alhoewel het congresbesluit nog niet een onomwonden 'ja' is tegen het aangaan van een stembusakkoord op programmatische basis, zal het streven van de partij er vanaf dit congres duidelijk op gericht zijn om zo'n akkoord tot stand te brengen. Door de krachten te bundelen hopen de Democraten de doorbraak die zij op eigen kracht vanuit haar excentrische positie niet wist te verwezenlijken, alsnog te forceren. Met wie D'66 de plannen wil gaan uitvoeren, daarover wordt nog geen beslissing genomen. Het definitieve besluit over al dan niet samenwerken met andere partijen zal worden genomen op het voorjaarscongres, dat op 27 februari 1971 in Amsterdam zal worden gehouden. Een motie met deze strekking krijgt 73% van de stemmen, 22% van het congres stemt tegen.²³⁶

In zijn rede voor het congres in Breda geeft partijleider Van Mierlo een analyse van wat hij de 'pioniersfase' van D'66 noemt. Zijn rede markeert het omslagpunt dat op het congres in Breda is bezegeld en dat ertoe moet leiden dat D'66 met een nieuwe koers en met hernieuwde energie de volgende fase van haar bestaan ingaat. Een aantal fragmenten uit de congresrede van Van Mierlo:

'Vier jaar geleden stonden ons een aantal gedachten voor ogen, maar drie ervan sprongen er duidelijk uit. Zij vormden voor de kiezers de herkenbare karakteristiek van D'66. Deze drie gedachten waren: Er moet een andere staatsrechtelijke situatie komen, er moet een andere partijpolitieke indeling van het electoraat komen, er moet een andere mentaliteit van de politicus komen. Voor alle drie gaven we aan, het een concreter dan het andere, wat we eronder verstonden. De duidelijkheid van deze karakteristiek was tevens de bron van het eerste misverstand, namelijk dat de uiteindelijke doeleinden van D'66 lagen in – en beperkt bleven tot – een verandering van de vorm, van de formele uitwendigheid van de politiek. Voor velen waren wij aanvankelijk niet meer dan een handvol berijders van een paar staatsrechtelijke stokpaarden,⁸ die daarbij voortdurend een maximum snelheid overschreden. (...)

Toen wij voor het districtenstelsel en de gekozen minister-president kozen, was dat niet omdat wij dat een goed (of speel-goed) in zichzelf vonden, maar omdat wij meenden, dat het beleid dat wij wilden er in die verouderde bedding van staatsrechtelijke regels niet zou kunnen komen, omdat de besluitvorming noch de toetssteen van doelmatigheid noch die van democratische controle kon doorstaan. (...)

En toen wij ons sterk maakten voor een doorbraak naar nieuwe partijpolitieke verhoudingen en de ontploffingstheorie verkondigden, was dat niet omdat wij electoraal dynamiet als een (speel-)goed in zichzelf zagen, maar omdat het

binatie het vertrouwen krijgt. Het aangaan van een samenwerkingsverband betekent voor de Democraten ook dat de partijen die daaraan meedoen bereid zijn om op te gaan in een nieuwe partijpolitieke formatie en zo het partijstelsel te veranderen.

De hoofdbestuursresolutie krijgt de steun van het congres en daarmee bezegelt de partij na ruim vier jaar een fundamentele koerswijziging.²³⁵ D'66 laat haar excentrische positie los. Alhoewel het congresbesluit nog niet een onomwonden 'ja' is tegen het aangaan van een stembusakkoord op programmatische basis, zal het streven van de partij er vanaf dit congres duidelijk op gericht zijn om zo'n akkoord tot stand te brengen. Door de krachten te bundelen hopen de Democraten de doorbraak die zij op eigen kracht vanuit haar excentrische positie niet wist te verwezenlijken, alsnog te forceren. Met wie D'66 de plannen wil gaan uitvoeren, daarover wordt nog geen beslissing genomen. Het definitieve besluit over al dan niet samenwerken met andere partijen zal worden genomen op het voorjaarscongres, dat op 27 februari 1971 in Amsterdam zal worden gehouden. Een motie met deze strekking krijgt 73% van de stemmen, 22% van het congres stemt tegen.²³⁶

In zijn rede voor het congres in Breda geeft partijleider Van Mierlo een analyse van wat hij de 'pioniersfase' van D'66 noemt. Zijn rede markeert het omslagpunt dat op het congres in Breda is bezegeld en dat ertoe moet leiden dat D'66 met een nieuwe koers en met hernieuwde energie de volgende fase van haar bestaan ingaat. Een aantal fragmenten uit de congresrede van Van Mierlo:

'Vier jaar geleden stonden ons een aantal gedachten voor ogen, maar drie ervan sprongen er duidelijk uit. Zij vormden voor de kiezers de herkenbare karakteristiek van D'66. Deze drie gedachten waren: Er moet een andere staatsrechtelijke situatie komen, er moet een andere partijpolitieke indeling van het electoraat komen, er moet een andere mentaliteit van de politicus komen. Voor alle drie gaven we aan, het een concreter dan het andere, wat we eronder verstonden. De duidelijkheid van deze karakteristiek was tevens de bron van het eerste misverstand, namelijk dat de uiteindelijke doeleinden van D'66 lagen in – en beperkt bleven tot – een verandering van de vorm, van de formele uitwendigheid van de politiek. Voor velen waren wij aanvankelijk niet meer dan een handvol berijders van een paar staatsrechtelijke stokpaarden, die daarbij voortdurend een maximum snelheid overschreden. (...)

Toen wij voor het districtenstelsel en de gekozen minister-president kozen, was dat niet omdat wij dat een goed (of speel-goed) in zichzelf vonden, maar omdat wij meenden, dat het beleid dat wij wilden er in die verouderde bedding van staatsrechtelijke regels niet zou kunnen komen, omdat de besluitvorming noch de toetssteen van doelmatigheid noch die van democratische controle kon doorstaan. (...)

En toen wij ons sterk maakten voor een doorbraak naar nieuwe partijpolitieke verhoudingen en de ontploffingstheorie verkondigden, was dat niet omdat wij electoraal dynamiet als een (speel-)goed in zichzelf zagen, maar omdat het

evident was dat, zolang de kiezers door verouderde ideologische tegenstellingen verdeeld werden gehouden middels het driedelig keuzepatroon van socialistisch, liberaal en confessioneel daar tussenin, die kiezers die het in wezen met elkaar eens zijn over een aantal oplossingen, elkaar niet zullen kunnen vinden. (...)

We hebben vier jaar achter de rug, waarin we van de andere partijen nooit iets anders te horen hebben gekregen dan dat we niet duidelijk waren, omdat we geen keuzes maakten en geen ideologie hadden. En zelfs geen programma. In dezelfde tijd namen ze punten van ons over in beleid of in woorden in hun programma. Zij zijn wel de laatsten die het recht hebben om ons te verwijten dat we onduidelijk zijn, maar inderdaad naar onze eigen maatstaven gemeten, zijn we nog niet duidelijk genoeg. (...)

Laten we in 's hemelsnaam doorgaan met de moed om die dingen bij naam te noemen, die naar ons eer, geweten en inzicht moeten gebeuren, of het nu de bevolkingspolitiek betreft, of de kinderbijslag of de auto, of wat dan ook. (...)

De vervaardiging van het beleidsplan is een bar moeilijk karwei geweest. Het was op zichzelf al lastig, maar het werd bijna onmogelijk door de depressie die het laatste jaar over de hele partij heeft gelegen. D'66 heeft, op de laatste paar maanden na, een slecht jaar achter de rug. frustraties rond het beleidsplan, slechte congressen in Rotterdam en Haarlem, verkiezingen, waarbij we met 2-1 wonnen in plaats van met 3-1, mismoedigheid in fracties, hoofdbestuur, werkgroepen, afdelingen, kortom in alles wat we rijk zijn. Een dal van aarzeling en twijfel bij velen, van moedeloosheid bij sommigen, en zelfs bij enkelen van verbittering. Ik geloof dat we met zijn allen hard bezig zijn daar weer uit te klimmen, maar van zo'n terugblik valt allicht iets te leren. (...)

Omstreeks 1966 is een hele grote groep mensen zich ineens met de Nederlandse politiek gaan bemoeien, die dat niet eerder hadden gedaan. (...) Ze kwamen uit heel verschillende hoeken. Ze bleken het over heel wat dingen eens. Het bestel moest op de helling, het spinrag moest weg. Er was élan en dat werkte aanstekelijk. Het sloeg aan. Het leek alsof het nieuwe bestel vlak om de hoek lag. Nou, dat viel tegen. Het oude bestel was veel taaier dan iedereen gedacht had in die tijd. En daardoor sloeg bij velen de stemming om. Zo overdreven optimistisch als ze over de mogelijkheid van snelle verbeteringen waren geweest, zo overdreven pessimistisch werden ze nu. En dat laatste soort overdrijving is veel gevaarlijker dan het eerste. (...)

Het is gek, het is allemaal net vier jaar geleden en toch hoor je hier en daar over die goeie oude tijd praten of je heel oude mensen aan de gang hoort. Hoe zalig toen de jongenskiel nog om de veelbelovende schoudertjes gleed en iedereen nog van ons hield. Dat gevoel mag begrijpelijk zijn, maar je schiet er weinig mee op. Je schiet trouwens evenmin op met de houding van: laten we die kinderachtigheden nu maar vergeten. we zijn volwassen geworden en nu moeten we ons verder gedragen zoals een volwassen en ordentelijke politieke partij. (...)

Het was geen kunst om zogenaamd jong en fris te zijn. Het is geen kunst om aangepast en door de wol geverfd te zijn. Het is wel de kunst om onze opgedane ervaringen te gebruiken om iets nieuws tot stand te brengen. Dat is moeilijk. Er moet heel hard voor worden gewerkt, maar als ik zie hoe we de eerste klappen hebben opgevangen, dan weet ik zeker dat het ons lukt. (...)

Goed, we zijn er weer, niet alleen hier, met z'n allen in het Turfship, we zijn er ook weer op de politieke kaart van Nederland. Terug van een klein beetje weg geweest.²³⁷

De pioniersfase

De dag na de Tweede-Kamerverkiezingen in februari 1967 schreef *De Tijd* in haar redactioneel commentaar: 'Te klein om haar ideeën door te voeren, te groot om combinaties met andere partijen te weerstaan, wordt de voornaamste opgave van d'66 haar eigen gezicht te bewaren.' In deze woorden blijkt na de eerste vier jaar d'66 meer waarheid te zitten dan op de dag na de verkiezingen kon worden gedacht.

Het congres in Breda in december 1970 markeert het einde van wat de 'pioniersfase' van d'66 kan worden genoemd. De eerste vier levensjaren van d'66 worden gekenmerkt door zoeken. Zoeken naar de juiste organisatievorm, zoeken naar een manier om de tot doel gestelde doorbraak te bewerkstelligen en zoeken naar de inhoud van de boodschap van de nieuwe partij.

De keuze die de Democraten in 1966 maken, om als politieke partij hun idealen te gaan verwezenlijken, is een keuze die rechtstreeks implicaties heeft voor de organisatorische vorm die het initiatief aanneemt. Een politieke partij heeft immers een (permanente) organisatie nodig om te kunnen functioneren. Maar de houding die de Democraten ten aanzien van hun eigen organisatie aannemen, vertoont een tweeslachtigheid. Lange tijd blijft binnen de partij de discussie leven of d'66 nu primair een beweging of primair een politieke partij is.

De sterke groei van de nog jonge partij slaat na de verkiezingen in februari 1967 als een boemerang op de partij terug. Op het moment dat de Democraten besluiten om aan de verkiezingen deel te nemen, weten ze dat ze hun huiswerk nog onvoldoende hebben gedaan. De partij moet als het ware nog ontstaan en blijkt nog totaal niet voorbereid op het 'echte' werk. De verkiezingen komen eigenlijk te vroeg voor de net opgerichte partij, ook in electoraal opzicht, zoals uit de peilingen blijkt.

Het verkiezingssucces zorgt voor een *bandwagon-effect*, waardoor de noodzaak van een goede organisatie nog eens toeneemt. d'66 beschikt niet over een volwaardig partijapparaat en het ontbreekt de meeste mensen aan ervaring. Veel aandacht en energie wordt dan ook terecht besteed aan de organisatorische opbouw van de partij. Het financiële draagvlak van de nieuwe partij is gering: d'66 heeft hoge schulden, de aanloopkosten zijn hoog, de organisatiegraad laag en dus heeft de par-

tij weinig inkomsten. D'66 is een nieuwe partij met een gering draagvlak die het vooral moet hebben van enthousiasme en engagement.

Reeds op het eerste partijcongres wordt duidelijk dat er ruimte zit tussen de manier waarop bij D'66 de nagestreefde democratiseringsgedachten in de eigen partij worden doorgevoerd en de noodzaak en wenselijkheid van een slagvaardige besluitvorming. Iedereen die wil komen is uitgenodigd en heeft spreekrecht. Vele moties en amendementen moeten worden afgehandeld. Sectiegewijs buigt het congres zich over het programma en plenair wordt het vastgesteld. De typering 'Poolse landdag' is typerend en de chaos op het eerste congres leidt er bijna toe dat D'66 überhaupt niet van de grond komt.

Het congres in Helmond (1967) bevestigt de weg die tijdens het eerste congres is ingeslagen. De 'ledendemocratie' krijgt het absolute primaat: machtsconcentraties moeten worden voorkomen, cumulatie van functies wordt onmogelijk gemaakt en ieder lid heeft spreek- en stemrecht op de Algemene Ledenvergadering, die het hoogste besluitvormingsorgaan wordt. De vaststelling van het Huishoudelijk Reglement op het congres in Arnhem in 1969 beoogt de uitbouw van D'66 tot een volwassen partijorganisatie mogelijk te maken. Toch zal de organisatie de zwakke plek van de partij blijven. De idealen winnen het van de praktische noodzaak tot slagvaardigheid.

De grond hiervoor is gelegen in het feit dat D'66 voor een deel bestaat uit bevoegen idealisten. Zij zien hun partij als een tijdelijke beweging die op korte termijn haar doelstellingen wil verwezenlijken en daarna weer zal verdwijnen. Voor deze groep D'66'ers is de institutionalisering van de partij een doorn in het oog die ten koste gaat van de bevoegenheid en leidt tot een vergadercultuur waarin deskundigen de boventoon voeren. Centralistisch bestuur stuit op verzet, de Democraten willen de interne democratie ver doorvoeren. Idealisme voert de boventoon bij het vormgeven van de partijorganisatie. D'66 is één groot democratisch experiment. Maar al op het eerste partijcongres worden de gevolgen van een ver doorgevoerde interne democratie merkbaar. Het chaotische verloop van dit congres zou als waarschuwing kunnen gelden voor het feit dat een democratische organisatievorm hoge eisen stelt aan de structuur van de besluitvorming.

Tegelijk zorgt de bureaucratisering van de partij voor een verlies aan oorspronkelijk elan. Voor de 'bewegingsdenkers' binnen de partij is dit moeilijk te verteren. De kritiek die er komt op de bureaucratisering van de partij is vanuit dat bewegingsdenken weliswaar te verklaren, maar gelet op de keuze om een politieke partij te worden niet terecht. De rompslomp die de opbouw van de partij met zich meebrengt, houdt weinig verband met de door veel Democraten zo vurig gewenste vernieuwing. Maar de vernieuwingsdrang van de Democraten heeft vorm gekregen in een nieuwe partij, hetgeen een bewuste keuze is geweest om te opereren naast de andere partijen en om het 'spel mee te spelen'.

De mate waarin D'66 erin zal slagen de door de partij gewenste doorbraak te forceren, hangt voor een groot deel af van de mate waarin de partij zich weet te organiseren tot een slagvaardige partijorganisatie. Wat dat betreft belooft het organisatie-

congres in Helmond niet veel goeds. Al in het eerste jaar wordt duidelijk dat de Democraten worstelen met een dilemma: het ideaal van een ver doorgevoerde partijdemocratie botst met de noodzaak van een slagvaardige partijorganisatie.

Ook in strategisch opzicht moeten de Democraten van Hans van Mierlo hun weg nog vinden. De nieuwe partij positioneert zichzelf in 1966 tegenover de andere politieke partijen. D'66 moet niet worden gezien als een partij zoals de andere grote gevestigde partijen, maar als een 'breekijzer', dat tot doel heeft de bestaande partijverhoudingen te doorbreken.

Ten tijde van de oprichting van D'66 is Nederland klaar voor een doorbraakpartij. De tijd is rijp voor 'een D'66'. De partijverhoudingen zijn al decennia lang 'bevroren' en de samenleving is sterk verzuild. Kennedy constateert dat D'66 zich presenteert als partij van de toekomst, als 'jeugdig, vernieuwend en radicaal in een tijd waarin deze begrippen 'in' zijn en als een partij die de politiek-oude-stijl wil doen vergeten. Zodoende verwerft de nieuwe partij aanhang onder hen die zijn vervreemd van de gevestigde partijen.'²³⁸ Politieke en maatschappelijke omstandigheden creëren de kans voor D'66 en vormen de 'voeding' voor het initiatief, de steunbetuiging voor de ideeën in het Appèl zijn de rechtvaardiging voor de oprichting van de partij.

De excentrische positie die de partij inneemt, is een direct uitvloeisel van de gedachte een 'breekijzer' te willen zijn die het partijbestel zal openbreken. De partij wil de andere partijen onder dreiging van electoraal verlies dwingen om te veranderen. Deze strategie is feitelijk die van een beweging, een strategie die eigenlijk niet valt te verenigen met het wezen van een tot samenwerking en compromissen gedwongen politieke partij. Door te kiezen voor deze excentrische positie blijft het typische D'66-karakter van een beweging lang gehandhaafd.²³⁹

De verkiezingsoverwinning van D'66 in februari 1967 is niet alleen een uiting van vertrouwen in de nieuwe partij, maar meer nog een protest tegen de gevestigde partijen. In potentie staat de partij op dat moment een glorieuze toekomst te wachten, maar om van dit potentieel te kunnen profiteren, zal D'66 het vertrouwen van de kiezers, die deze keer hun stem aan de Democraten hebben gegeven, nog moeten winnen. Wil het succes van de Democraten blijvend zijn, dan zullen zij de hooggeschapen verwachtingen moeten waarmaken.

Na de verkiezingen raken de Democraten echter in een spagaat. Enerzijds willen ze hun doelstelling (het opblazen van het partijbestel) verwezenlijken, maar anderzijds is de partij genooddaakt zich als een 'gewone' partij te gedragen. Partijvoorzitter Beekmans heeft de positie van D'66 nog het best omschreven toen hij zich tegen de kritiek op het hoofdbestuur verdedigde met de woorden: 'Wanneer het bestel niet deugt en men neemt eraan deel teneinde het te vernieuwen, wordt men al snel ook tot het bestel gerekend.'²⁴⁰

De verkiezingsuitslag in februari 1967 heeft verwachtingen geschapen. Maar ondanks enkele kleine succesjes zal al snel duidelijk worden dat D'66 haar excentrische positie niet in de Tweede Kamer zal kunnen waarmaken. Een fractie van zeven mensen is, zeker als het een geheel nieuwe partij betreft die het stadium van bewe-

ging nog maar net is ontstegen, veel te klein om in een volksvertegenwoordiging waarin grote, gevestigde fracties de dienst uitmaken, een vuist te kunnen maken. De doorbraak moet dan ook niet zozeer worden verwacht van het optreden van de D'66-Kamerfractie. De macht om die doorbraak te forceren zal verworven moeten worden door de partij als organisatie, die haar inspanning moet richten op het vergroten van de nog veruit te geringe invloed van de zeven Kamerleden die de partij telt.

Op het Leidse congres komen de drie discussies over organisatie (bureaucratisering), strategie (stembusakkoord) en inhoud (concrete doelstellingen, langetermijnvisie) samen. Het congres is het sluitstuk van de voorlopige koersbepaling van de nog jonge partij.

De door de Democraten voorgestelde radicale democratisering wordt in dienst gesteld van open deelneming. Men zou kunnen stellen dat het 'wat' wordt voorzien van een 'waarom'. Op deze manier hopen Van Mierlo en de zijnen de discussie over het uitblijven van duidelijkheid over de uitgangspunten en langetermijndoelstellingen in de kiem te smoren en de eenheid binnen de partij veilig te stellen. De rede die Van Mierlo op dat congres houdt, is van groot belang. Voor het eerst presenteert Van Mierlo zich hier publiekelijk als de partijleider die het voortouw neemt en tegen de partij zegt: zo gaan we het doen.²⁴¹ Het is Van Mierlo die in Leiden voor de bezieling zorgt en die doorslaggevend is voor de koers van D'66.

In Leiden wordt besloten dat de gewenste partijvernieuwing van onderaf vorm dient te krijgen en niet aan de top van partijen. Dit is een reactie op het ontstaan van de KVP-radicalen en de ideeën over een mogelijk stembusakkoord of samenwerking met andere progressieve partijen. De resoluties over open deelneming en internationale gerichtheid alsook de rede van partijleider Van Mierlo komen voort uit de roep om duidelijkere explicitering van de D'66-boodschap. Deze boodschap bevat weinig nieuws, maar zorgt er wel voor dat alle neuzen voorlopig weer een kant op staan.

Het effect van 'Leiden' is maar van beperkte duur. Na het congres gaat D'66 gesprekken aan met de PPR. Ingevolge de congresresolutie willen de Democraten de doorbraak in de partijverhoudingen realiseren aan de basis van de partijen en niet door overleg aan de top. Over deze samenwerkingsstrategie ontstaat echter verdeeldheid. De *bottom-up*-benadering ten aanzien van de partijvernieuwing komt in de problemen als PVDA en PPR het PAK starten, het overleg tussen de progressieve partijen, waaraan D'66 weigert mee te werken. De Democraten willen hun eigen positie in het proces van partijvernieuwing nog niet opgeven ten gunste van een progressieve samenwerking. Ook vrezen veel Democraten dat de PVDA door toenadering met name wil proberen de dreiging die van D'66 uitgaat te beteugelen en de eigen machtspositie te versterken. Het idee van de basisgesprekken waar de Democraten voor kiezen, is vanuit democratisch oogpunt weliswaar te verdedigen, maar in de praktijk onuitvoerbaar. Er ontstaan verschillende initiatieven en het proces is niet te sturen. De gesprekken met de PPR leveren weinig op en de basisgesprekken ontsponen.

Ook over de inhoudelijke boodschap van de partij bestaat veel onvrede. De inhoudelijke basis van de nieuwe partij is gelegen in de consensus die bij de Democraten leeft over het onvermogen van de bestaande partijen om antwoord te geven op de ontwikkelingen medio jaren zestig. De partij komt voort uit het disfunctioneren van de politieke instituties en regels waarvan de gevolgen zich volgens de Democraten in toenemende mate presenteren. De oplossing: het 'Plan voor een nieuwe democratie'. Radicale democratisering in dienst van grotere ontplooiingsmogelijkheden. Daarnaast worden het pragmatische karakter van de partij en de afkeer van ideologieën sterk op de voorgrond geplaatst.

De uitwerking en verdieping van de programmapunten en een diepgaande discussie over de grondslagen van de Democraten blijven lange tijd uit. Voor een deel is dit te wijten aan het feit dat de benodigde infrastructuur voor een dergelijke discussie ontbreekt. Ondertussen krijgen de Democraten voortdurend het verwijt te horen dat de partij onduidelijk is en na verloop van tijd beginnen veel partijleden dat zelf ook te geloven.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de groei van de partij bij de Provinciale Statenverkiezingen in 1970 stagneert. D'66 wordt wel in toenemende mate gezien als een gevaar voor de gevestigde partijen. Dit wordt met name duidelijk in de aanloop naar de verkiezingen, waarin de aanvallen op D'66 toenemen. Maar de winst bij deze verkiezingen valt tegen. De (te) hoge verwachtingen leiden zodoende tot ontevreden geluiden binnen de partij, hetgeen niet bevorderlijk is: de roep om een duidelijkere identiteit bevestigen de beschuldigingen van de buitenwacht.

Het beleidsplan is de reactie op deze ontwikkeling en bedoeld om meer duidelijkheid te verschaffen. Daarnaast wordt een nieuwe strategie bedacht. Het afwijzen van gesprekken aan de top en de gerichtheid op gesprekken aan de basis blijkt een onwerkbaar idee. Een daadwerkelijke doorbraak in de partijverhoudingen zal geconcretiseerd en gerealiseerd moeten worden door een doorbraak aan de top van de partijen. Uiteindelijk zullen de Democraten ook voor deze strategie kiezen.

In Breda laat de partij haar excentrische positie los. Hoewel in de resolutie gesproken wordt over 'de snelste weg' naar de gewenste partijvernieuwing, moet worden geconstateerd dat het thans de enige manier is om dit doel te bereiken. Immers, de 'ontploffing' van het partijstelsel heeft, na het ontstaan van D'66 en de PPR, geen verder gevolg meer gekregen en de partijpolitieke verhoudingen lijken vaster te zitten dan ooit. De verkiezingsresultaten hebben laten zien dat het bedreigen met electoraal verlies, het aanvankelijke doel van D'66 om de andere partijen tot vernieuwing te bewegen, slechts een marginaal effect heeft. De enige manier om derhalve nog als effectief breekijzer te fungeren, is te streven naar een parlementaire meerderheid, die ook de daadwerkelijke macht heeft om veranderingen door te voeren. Uit de resolutie is dan ook op te maken dat het aangaan van een stembusakkoord gezien moet worden als een eerste of eerstvolgende stap in de richting van een herziening van het partijbestel. De interne richtingsstrijd die de pioniersjaren van D'66 kenmerkt, wordt beslecht in het voordeel van de stroming die kiest voor de progressieve meerderheid.

Noten

Voorwoord:

¹ Gerrit-Jan Wolffensperger

Hoofdstuk 1:

¹ Uit: Uitgangspunten van denken en handelen van D'66

² Zie onder meer: Woltjer (1992), Bosmans, (1995), Van Praag (1990), Righart (1995). Schmelzer bekritiseerde in de motie de financiële dekking van de begroting voor 1967 en vroeg om meer waarborgen tegen de voortgaande inflatie en werkloosheid.

³ Glastra van Loon (1964). Zie ook: Van Praag (1990)

⁴ Zie onder meer: Kennedy (1995), p.183, Van Praag (1990)

⁵ Lijphart (1992), p.11

⁶ Lijphart (1992), p.18

⁷ Zie: Lijphart (1992)

⁸ Zie ook: Righart (1995), p.32

⁹ Van Thijn (1963), p.505

¹⁰ Zie: Daalder (1995), p.11-39

¹¹ Zie onder meer: Woltjer (1992), Kennedy (1995), Van Praag (1990), Van den Berg en Molleman (1974)

¹² Idem

¹³ Kennedy (1995), p.160

¹⁴ Zie onder meer: Kennedy (1995), Righart (1995)

¹⁵ Kennedy (1995), p.154

¹⁶ Kennedy (1995), p.159

¹⁷ Zie onder meer: Woltjer (1992), Kennedy (1995), Van Praag (1990)

¹⁸ Zie: Kennedy (1995), p. 148 en 159

¹⁹ Zie onder meer: Woltjer (1992), Kennedy (1995), Van Praag (1990), Van den Berg en Molleman (1974)

²⁰ Kennedy (1995), p.206. Van den Berg en Molleman spreken van een 'tweevoudige crisis', veroorzaakt door het gelijktijdig optreden van 1. ontzuiling en deconfessionalisering en 2. weezin tegen de politieke besluitvorming en een verlangen naar democratisering. Van den Berg en Molleman (1974), p.62 e.v.

²¹ Lijphart (1992), p.86

²² Lijphart (1992), p.99

²³ Kennedy (1995), p.184. Zie ook: Van den Berg en Molleman (1974)

²⁴ Lijphart (1992), p.163

²⁵ Lijphart (1992), p.131-132

²⁶ Lijphart (1992), p.133

²⁷ Lijphart (1992), p.136

²⁸ Lijphart (1992), p.147

²⁹ Lijphart (1992), p.122, 126 en 162

³⁰ Lijphart (1992), p.161

³¹ Lijphart (1992), p.130

³² Ik beweer niet dat deze 'aanval' van D66 op de pacificatiedemocratie ook einde hiervan tot gevolg had, dit was uiteraard het resultaat van meer factoren.

Hoofdstuk 2:

¹ *Vrij Nederland*, 11 maart 1967

² Interview Peter Baehr. Zie ook: Bank (1976)

³ Voorlopig rapport, persoonlijk archief P.R. Baehr

⁴ Idem

- ⁵ Interview Peter Baehr. Zie ook: Voorlopig rapport, persoonlijk archief P.R. Baehr
- ⁶ Interview Peter Baehr. Zie ook: Bank (1976)
- ⁷ Archief P.R. Baehr
- ⁸ Interview Peter Baehr. Zie ook: Bank (1976)
- ⁹ Idem
- ¹⁰ Voorlopig rapport, persoonlijk archief P.R. Baehr
- ¹¹ Interview Peter Baehr. Zie ook: Voorlopig rapport, persoonlijk archief P.R. Baehr
- ¹² Glastra van Loon (1964)
- ¹³ *De Telegraaf*, 18 februari 1966 en *Haarlems Dagblad*, 24 februari 1966. Zie ook: Koole e.a. (1988), p.98
- ¹⁴ Koole e.a. (1988), p.98
- ¹⁵ Interview Hans Gruijters. Zie ook: Koole e.a. (1988), p.98
- ¹⁶ Interview Hans Gruijters
- ¹⁷ Zie: *KHA* 1966/198
- ¹⁸ *Vrijheid en Democratie*, nummer 864, p.6
- ¹⁹ Van Tijn in *Vrij Nederland*, 26 maart 1966
- ²⁰ Interviews Hans Gruijters en Peter Baehr. Zie ook: Bank (1976)
- ²¹ Interview Hans Van Mierlo. Zie ook: Voss (1981), p.81
- ²² *Algemeen Handelsblad*, 9,12 en 13 april 1966
- ²³ Voss (1981), p.13
- ²⁴ Interview Hans Van Mierlo
- ²⁵ Interviews Hans Gruijters en Hans van Mierlo
- ²⁶ Interviews Peter Baehr, Hans Gruijters, Hans van Mierlo. Zie ook: Voss (1981), p.16
- ²⁷ Zie: Interview Hans van Lookeren Campagne en Godschalk (1969)
- ²⁸ Interviews Hans Gruijters en Hans van Mierlo
- ²⁹ Idem. Zie ook: Voss (1981), p.16
- ³⁰ Interviews Hans Gruijters, Hans van Mierlo, Aad Nuis en Henk Zeevalking. Zie ook: Bank (1976)
- ³¹ Interview Hans Gruijters
- ³² Interviews Hans Gruijters, Hans van Mierlo en Hans van Lookeren Campagne. Zie ook: Bank (1976)
- ³³ Interview Hans van Lookeren Campagne
- ³⁴ Interview Hans van Mierlo
- ³⁵ Zie: *Algemeen Handelsblad* d.d. 15 september 1966
- ³⁶ Interviews Hans Gruijters en Hans van Mierlo. Zie ook: Bank (1976)
- ³⁷ Deze typering wordt voor het eerst gebruikt door F.A. Hoogendijk in weekblad *Elsevier* d.d. 24 september 1966
- ³⁸ Godschalk (1969)
- ³⁹ Interviews Hans Gruijters, Hans van Mierlo en Hans van Lookeren Campagne
- ⁴⁰ Idem
- ⁴¹ Interview Peter Baehr. Zie ook: Bank (1976)
- ⁴² Idem
- ⁴³ Interview Hans Gruijters
- ⁴⁴ Idem
- ⁴⁵ Interview Peter Baehr
- ⁴⁶ Idem
- ⁴⁷ Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Voss (1981)
- ⁴⁸ Idem
- ⁴⁹ Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Voss (1981), p.16
- ⁵⁰ Interview Hans Gruijters
- ⁵¹ Interview Hans Gruijters. Zie ook: Hoogendijk (1971), p.127
- ⁵² Zie: interview Hans van Mierlo, Hoogendijk (1971), p.127-128 en Voss (1981), p.17
- ⁵³ *Haagse Post*, 25 februari 1967
- ⁵⁴ Zie: Brants e.a. (1982), p.27
- ⁵⁵ Interviews Hans van Mierlo en Peter Baehr
- ⁵⁶ Zie: *KHA* 1966/630
- ⁵⁷ Inleiding Appèl, 15 september 1966
- ⁵⁸ *Algemeen Handelsblad* d.d. 15 september 1966 en 28 december 1966
- ⁵⁹ *De Telegraaf* d.d. 16 september 1966
- ⁶⁰ Weekblad *Elsevier* d.d. 24 september 1966 en *Het Parool* d.d. 15 september 1966
- ⁶¹ Zie: Voss (1981), p.13
- ⁶² Godschalk (1969)
- ⁶³ Van Mierlo zegt in Voss (1981) dat hij het nieuws om 13.00 uur op televisie bekendmaakte. (p.18)
- ⁶⁴ Zie: *de Volkskrant*, 19 december 1966
- ⁶⁵ Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Voss (1981), p.28
- ⁶⁶ Interview Hans van Mierlo
- ⁶⁷ Idem. Zie ook: Voss (1981), p.28 en Bank (1976)
- ⁶⁸ Ibidem
- ⁶⁹ Ibidem
- ⁷⁰ Politiek Program van de Democraten '66 (1966)
- ⁷¹ Zie: Brants e.a. (1982), p.27

- 72 Martin Veltman in *Haagse Post*, 25 februari 1967
- 73 Tekst verkiezingsaffiche D'66 Tweede-Kamer-verkiezingen 1967
- 74 Tekst reclameborden D'66 Tweede-Kamerverkiezingen 1967
- 75 Zie: Vrije Universiteit (1967). Wat betreft de presentatie van de partij via de televisie behaalt D'66 na de ARP (20%) met 19% de op één na beste score.
- 76 Leen Timp in *Haagse Post*, 25 februari 1967
- 77 Idem
- 78 Interview Jan Huijgens. Over de gebrekkige organisatie, zie ook: Hoogendijk (1971), p.130-131
- 79 Idem
- 80 Zie ook: *KHA* 1967/113-118
- 81 Zie: Brants e.a. (1982), p.52 en Gruijters e.a. (1967), p.81
- 82 Zie: *Algemeen Handelsblad* d.d. 15 september 1966 en *de Volkskrant* d.d. 16 september 1966
- 83 *Vrij Nederland*, 11 maart 1967. Zie ook: interview Hans van Mierlo
- 84 Vrije Universiteit (1977), p.161, Overigens geldt de hoge mate van vertrouwen in partijleider Van Mierlo uitsluitend voor degenen die op D'66 hebben gestemd. Slechts één procent van het gehele electoraat noemde Hans van Mierlo als politiek leider, tegenover de 25% die het vertrouwen uitspraak in premier Zijlstra. Zie: Vrije Universiteit (1977), p.164
- 85 Interviews Peter Bachr en Henk Zeevalking
- 86 *New York Times*, 17 februari 1967
- 87 Zie: *de Volkskrant* en *Algemeen Handelsblad*, 16 februari 1967
- 88 *De Telegraaf*, 16 februari 1967
- 89 *Algemeen Handelsblad*, 16 februari 1967
- 90 Zie: Vrije Universiteit (1977) en Kennedy (1995)
- 91 Zie: Vrije Universiteit (1977). 38% daarvan is gericht tegen het bestaande bestel, 22% tegen de gevestigde partijen.
- 92 Zie: *KHA* 1967/113-118
- 93 Zie: Vrije Universiteit (1977)
- 94 Zie ook: Kennedy (1995)
- 95 Vrije Universiteit (1977), p.254
- 96 Idem
- 97 23,3% van de D'66-stemmen is afkomstig van de confessionele partijen, 25,7% van PVDA, PSP en CPN en eenderde van VVD en BP. Zie: Vrije Universiteit (1977)
- 98 Zie: Vrije Universiteit (1977) Van de D'66-stemmers ziet 43% de VVD als meest voor de hand liggende regeringspartner voor de Democraten, tegen 39% voor de PVDA.
- 99 Zie: Vrije Universiteit (1977)
- 100 Van Praag (1990), p.40
- 101 Zelfs in 1990 en 1995 spreken respectievelijk de politicoloog Van Praag en de historicus Bosmans nog in deze bewoordingen over de verkiezingen van 1967. Zie: Van Praag (1990), p.35 en Bosmans (1995), p.80
- 102 *de Volkskrant*, 16 februari 1967
- 103 Zie: Vrije Universiteit (1997). Ook Righart wijst op het feit dat de confessionelen slechts 68 zetels overhouden. Voor het eerst sinds 1918 is de confessionele dominantie gebroken. Dit gebeurt vrij plotseling; in voorgaande verkiezingsuitslagen is hiervan nog geen voorbode te zien. In 1963 haalde KVP nog een recordaantal van 50 zetels. Zie: Righart (1995), p.46. Ook voor Lijphart is dit reden om in het kader van de verkiezingen van 1967 van een 'omslagpunt' te spreken. Zie: Lijphart (1992)
- 104 Zie ook: Righart (1995), p.210
- 105 Kennedy (1995), p.182
- 106 Vrije Universiteit (1977), p.225
- 107 Zie: *KHA* 1967/113-118
- 108 Idem
- 109 Van Praag bevestigt het gesprek tussen Den Uyl en Van Mierlo. 'Zowel politieke als electorale overwegingen speelden een rol bij dit opmerkelijke initiatief van Den Uyl', aldus Van Praag (1990), p.48. Zie ook: Jansen van Galen en Vuijsje (1985), p.136-137
- 110 Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Jansen van Galen en Vuijsje (1985), p.136-137
- 111 Zie ook hoofdstuk 3. Zie ook: Van Praag (1990), p.48-49, Klaassen (2000), p.20 en interview Aad Nuis
- 112 Zie: *KHA* 1967/113-118
- 113 Maas (1982)
- 114 Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Zijlstra (1992), p.190. Zijlstra schrijft hier: 'Van Mierlo vertelde mij iets over de wezenlijke doelstellingen van zijn partij. Hij verklaarde, dat zijn partij als hoofddoel had de bestaande partijen op te blazen.'
- 115 Interview Hans van Mierlo
- 116 In zijn memoires schrijft Zijlstra letterlijk: 'De gesprekken met de fractievoorzitters van de

kleine partijen (w.o. D'66 – vdl) waren best aardig maar voor de formatie verder niet relevant.' Zie: Zijlstra (1992)

¹¹⁷ Zie: KHA 1967/437

¹¹⁸ Veldkamp marktonderzoek i.o.v. KRO, zie: *Democraat*, jaargang 1, nummer 3, p.11

¹¹⁹ Interview Hans van Lookeren Campagne

¹²⁰ Zie: Secretaris politiek Van Beekhuizen in: *Democraat*, jaargang 1, nummer 5, p.4, partijvoorzitter Van Lookeren Campagne in: *Democraat*, jaargang 1, nummer 5, p.5 en partijvoorzitter Beekmans in *Democraat*, jaargang 2, nummer 4

¹²¹ Idem

¹²² Zie onder meer: *Democraat*, jaargang 1, nummer 4, p.14

¹²³ *Democraat*, jaargang 1, nummer 2, p.3

¹²⁴ Zie: *Democraat*, jaargang 2, nummer 7, p.16 en *Democraat*, jaargang 3, nummer 7, p.16

¹²⁵ Voor bijdragen aan deze discussie zie het partijorgaan *Democraat*, jaargangen 1967-1968. Zie onder meer: 'Discussie over partijstructuur', in: *Democraat*, jaargang 1, nummer 2, p.4-6 en *Democraat*, jaargang 1, nummer 3, p.4-7 en Voss (1981), p.61-64

¹²⁶ Zie KHA 1967/772

¹²⁷ Zie onder meer partijvoorzitter Rignalda in: *Democraat*, jaargang 1, nummer 1, p.3 en partijvoorzitter Beekmans in *Democraat*, jaargang 2, nummer 4

¹²⁸ Zie onder meer Hans Moerkerk in *Democraat*, jaargang 1, nummer 7, p.8-9. De Amsterdamse afdelingsvoorzitter werpt zich vanaf het begin op als pleitbezorger van snelle veranderingen. Volgens hem gaat het allemaal te traag en laat het hoofdbestuur onduidelijkheid bestaan over de rol en positie van D'66. Zie ook: Secretaris politiek Van Beekhuizen in: *Democraat*, jaargang 1, nummer 5, p.4, partijvoorzitter Van Lookeren Campagne in: *Democraat*, jaargang 1, nummer 5, p.5 en partijvoorzitter Beekmans in *Democraat*, jaargang 2, nummer 4 en Voss (1981), p.56-57

¹²⁹ Zie: Verslag ALV Arnhem, in: *Democraat*, jaargang 2, nummer 3, p.10-11

¹³⁰ Zie: interview Jan Huijgens

¹³¹ Zie: interviews Hans van Mierlo en Jan Huijgens

¹³² Zie: interview Jan Huijgens en Voss (1981), p.33

¹³³ Interview Jan Huijgens

¹³⁴ Zie: Jan Vis in: Voss (1981), p.34-35

¹³⁵ Zie: Hans Gruijters in *Democraat*, jaargang 1, nummer 1, p.12

¹³⁶ Zie: Secretaris politiek Van Beekhuizen in: *Democraat*, jaargang 1, nummer 5, p.4, partijvoorzitter Van Lookeren Campagne in: *Democraat*, jaargang 1, nummer 5, p.5, en partijvoorzitter Beekmans in *Democraat*, jaargang 2, nummer 4

¹³⁷ Idem

¹³⁸ Notulen vergadering dagelijks bestuur 18 mei 1968 en hoofdbestuur 4 juni 1968, archief A. Meerburg en N.F.I. Schwartz

¹³⁹ Notulen vergadering hoofdbestuur 27 mei 1968, archief A. Meerburg en N.F.I. Schwartz

¹⁴⁰ Interview Jan Huijgens

¹⁴¹ Brief dagelijks bestuur aan de afdelingsbesturen, 18 februari 1968, archief A. Meerburg en N.F.I. Schwartz

¹⁴² *Democraat*, september 1968, p.16

¹⁴³ *Democraat*, jaargang 1, nummer 3, p.3 en 15

¹⁴⁴ Idem

¹⁴⁵ Ibidem

¹⁴⁶ Brief hoofdbestuur D'66 aan de minister van Binnenlandse Zaken, 6 april 1968, afgedrukt in *Democraat*, jaargang 1, nummer 9, p.6-7

¹⁴⁷ Idem

¹⁴⁸ Over het ontstaan van de KVP-radicalen, zie onder andere: KHA 1968/165-168 en Klaassen (2000)

¹⁴⁹ Interview Hans van Mierlo

¹⁵⁰ Brief hoofdbestuur D'66 aan de leden, 1 september 1967, archief A. Meerburg en N.F.I. Schwartz

¹⁵¹ Idem

¹⁵² Zie: Van Praag (1990), p.46

¹⁵³ Zie: Van Praag (1990), p.44

¹⁵⁴ Zie voor bijdragen aan deze discussies het partijorgaan *Democraat*, jaargangen 1967 en 1968

¹⁵⁵ Idem

¹⁵⁶ Notulen vergadering dagelijks bestuur 25 juni 1968, archief A. Meerburg en N.F.I. Schwartz

¹⁵⁷ Verslag vergadering hoofdbestuur en de voorzitters van de landelijke werkgroepen op 2 juli 1968, archief A. Meerburg en N.F.I. Schwartz

¹⁵⁸ Zie: interview Aad Nuis

¹⁵⁹ Inleiding bij de congresresoluties t.b.v. de Algemene Ledenvergadering 13-14-15 september 1968, afgedrukt in *Democraat*, september 1968

¹⁶⁰ HB-resolutie 1 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 13-14-15 september 1968, afgedrukt in *Democraat*, september 1968

¹⁶¹ Idem

¹⁶² Bijlage bij HB-resolutie 1 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 13-14-15 september 1968, afgedrukt in *Democraat*, september 1968

¹⁶³ HB-resolutie 2 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 13-14-15 september 1968, afgedrukt in *Democraat*, september 1968

¹⁶⁴ Inleiding bij de congresresoluties t.b.v. de Algemene Ledenvergadering 13-14-15 september 1968, afgedrukt in *Democraat*, september 1968

¹⁶⁵ Verslag ALV Leiden, in: *Democraat*, jaargang 1, nummer 11, p.4-6. Zie ook: KHA 1968/649-650

¹⁶⁶ Van Mierlo (1968). Zie ook: KHA 1968/649-650

¹⁶⁷ Naar aanleiding van het rapport 'Een stem die telt' besloot het PVDA-congres in november 1967 om contact te zoeken met verwante groeperingen om voor de komende verkiezingen te komen tot een progressieve concentratie. In juni 1968 worden de partijbesturen van D'66, PPR en PSP uitgenodigd voor een gesprek. Zie: Van Praag (1990), p.71 en KHA 1968/648-649

¹⁶⁸ Zie ook: Van Praag (1990), p.72 en Klaassen (2000), p.26-28

¹⁶⁹ Communiqué hoofdbestuur D'66, 25 januari 1969, afgedrukt in *Democraat*, jaargang 2, nummer 5, p.22. Zie ook: Van Praag, p.72

¹⁷⁰ Partijvoorzitter Jan Beekmans in *Trouw*, 14 januari 1969. Zie ook: KHA 1968/648-649

¹⁷¹ Zie onder meer: *Trouw* en *De Telegraaf* d.d. 21 augustus 1968. Zie ook: Van Praag (1990), p.83

¹⁷² Verantwoording hoofdbestuur naar aanleiding van congresresolutie 2a, in *Democraat*, jaargang 3, nummer 1, p.5-6

¹⁷³ Idem

¹⁷⁴ Ibidem

¹⁷⁵ Ibidem

¹⁷⁶ Verantwoording hoofdbestuur n.a.v. de gesprekken aan de basis, in *Democraat*, jaargang 3, nummer 1 p.7

¹⁷⁷ Idem

¹⁷⁸ *Democraat*, jaargang 2, nummer 8, p.7

¹⁷⁹ Middels een tweetal persberichten op respectievelijk 8 en 9 augustus 1969 maakt het bestuur bekend dat er informele gesprekken worden gevoerd met het LDC. Zie: *Democraat*, jaargang 2, nummer 9, p.9

¹⁸⁰ Verantwoording hoofdbestuur n.a.v. de gesprekken aan de basis, in *Democraat*, jaargang 3, nummer 1 p.7 en *Democraat*, jaargang 3, nummer 4, p.9

¹⁸¹ Idem

¹⁸² Partijvoorzitter Jan Beekmans in *Democraat*, jaargang 2, nummer 4, p.4

¹⁸³ Partijvoorzitter Beekmans stelt in het partijorgaan *Democraat* begin 1969 dat D'66 'een bijzonder moeilijk jaar achter de rug heeft. Ik ben blij dat we uit de verschrikkelijke schulden zijn.' *Democraat*, jaargang 2, nummer 4, p.4

¹⁸⁴ Zie: *Democraat*, jaargang 3, nummer 1, p.7

¹⁸⁵ Zie: *Nieuw Rotterdamse Courant* d.d. 7 maart 1970, *de Volkskrant* d.d. 9 maart 1970 en *Trouw* d.d. 11 maart 1970

¹⁸⁶ In een reactie laat het hoofdbestuur van D'66 een verklaring uitgaan (gedateerd 8 maart 1970), gevolgd door een brief van het dagelijks bestuur aan het bestuur van de KVP.

¹⁸⁷ *Haarlems Dagblad*, 11 maart 1970

¹⁸⁸ Zie: KHA 1970/198-200

¹⁸⁹ Idem

¹⁹⁰ *Het Vrije Volk* d.d. 19 maart 1970

¹⁹¹ *Algemeen Dagblad* d.d. 19 maart 1970

¹⁹² Zie: KHA 1970/422

¹⁹³ Motie 24 a ten bate van de Algemene Ledenvergadering op 3,4 en 5 april 1970

¹⁹⁴ Idem

¹⁹⁵ Zie: KHA 1970/422

¹⁹⁶ *Weekblad Elsevier*, april 1970

¹⁹⁷ *De Telegraaf* d.d. 6 april 1970

¹⁹⁸ *Trouw* d.d. 7 april 1970

¹⁹⁹ Zie verslag discussiecongres Haarlem, in: *Democraat*, jaargang 3, nummer 8, p.2-7. Zie ook: KHA 1970/423

²⁰⁰ Idem

²⁰¹ Ibidem

²⁰² Zie voor een analyse van het discussiecongres ook Vis in: *Algemeen Handelsblad*, 11 mei 1970

²⁰³ Zie: KHA 1970/374-376

²⁰⁴ Idem

²⁰⁵ Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 13-14-15 december 1969

²⁰⁶ Zie: KHA 1970/101

²⁰⁷ *Democraat*, jaargang 10, nummer 3

²⁰⁸ Idem

²⁰⁹ Zie: Voss (1981), p.74-77

²¹⁰ Persverklaring van het hoofdbestuur van d'66, 21 september 1970. Zie ook: *KHA* 1971/216

²¹¹ Idem

²¹² Idem

²¹³ Hans van Mierlo in een televisie-interview op 21 september 1970. Zie: *KHA* 1971/216

²¹⁴ Zie onder meer: de *Volkskrant* en *Haagsche Courant* d.d. 22 september 1966 en *Het Parool* d.d. 2 oktober 1970

²¹⁵ *De Telegraaf* d.d. 28 september 1970 en *De Tijd* d.d. 23 september 1970

²¹⁶ Zie: *KHA* 1971/231

²¹⁷ Zie: *KHA* 1971/216

²¹⁸ Motie nummer 9 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 13-14-15 december 1969

²¹⁹ Zie: *KHA* 1970/101

²²⁰ Zie: interview Aad Nuis

²²¹ Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 13-14-15 december 1969

²²² Zie onder meer: *Algemeen Handelsblad*, de *Volkskrant* en *De Tijd* d.d. 17 november 1970

²²³ Idem

²²⁴ Beleidsplan d'66. Schets voor een regeringsbeleid in de periode 1971-1975

²²⁵ Zie onder meer: *Het Parool* d.d. 18 november 1970, de *Volkskrant* en *De Tijd* d.d. 17 november 1970

²²⁶ *Algemeen Handelsblad* d.d. 17 november 1970

²²⁷ Bericht van de Programmacommissie aan het hoofdbestuur, archief d'66

²²⁸ Zie toelichting hoofdbestuur op verhouding partijprogramma-beleidsplan, in: *Democraat*, jaargang 5, nummer 3 (bij congressstukken)

²²⁹ Zie: Verslag ALV Den Bosch, in: *Democraat*, jaargang 5, nummer 6, p.5-9

²³⁰ De program-partij d'66 en de beginselpartijen

²³¹ Zie ook: *Democraat*, jaargang 3, nummer 9, p.5

²³² Inleiding Politiek Program van de Democraten '66

²³³ HB-resolutie t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 19-20 december 1970

²³⁴ Idem

²³⁵ Van Praag spreekt van 'een drastische wijziging in de partij-politieke strategie' van d'66. Zie: Van Praag (1990), p.83. Ook Voss spreekt in dergelijke bewoordingen over de koerswijziging. Zie: Voss (1981), p.74

²³⁶ Zie: *KHA* 1971/216

²³⁷ Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 19-20 december 1970

²³⁸ Zie: Kennedy (1995), p.182

²³⁹ Zie ook: Vis, d'66 en het vraagstuk van politieke en staatsrechtelijke vernieuwing

²⁴⁰ Interview Van Mierlo en Jan Beekmans in *Democraat*, jaargang 1, nummer 10, p.6

²⁴¹ Zie ook: *Trouw*, 16 september 1968

Hoofdstuk 3:

¹ *Democraat*, jaargang 12, nummer 4, p. 10-11

² *Algemeen Handelsblad* d.d. 21 december 1970

³ *De Telegraaf* d.d. 21 december 1970

⁴ Het PVDA-bestuur had vooral bezwaar tegen het voorstel voor de oprichting van een nieuwe organisatie naast de bestaande partijen waarin de progressieve samenwerking vorm zou krijgen en die een deel van de bevoegdheden zoals de kandidaatstelling zou overnemen. Zie: Van Praag (1990): p.72-73 en *KHA* 1970/139-140

⁵ Zie ook: Van Praag (1990), p.73

⁶ Zie: *KHA* 229/1971

⁷ Zie: *Democraat*, jaargang 4, nummer 3, p.6-7. De partijraad van de PVDA had het partijbestuur in september 1970 al de opdracht gegeven om na het mislukken van het PAK opnieuw het gesprek aan te gaan met d'66, PPR en PSP om de mogelijkheden voor samenwerking te onderzoeken. Van Praag (1990) p.82

⁸ Notulen vergadering hoofdbestuur 2 februari 1971

⁹ Het tweede gesprek vindt plaats op 27 januari, het derde op 1 februari. Zie ook: Klaassen (2000), p.46

¹⁰ Communiqué d'66 d.d. 2 februari 1971, in archief A. Meerburg en B. Schwartz. Zie ook: Van Praag (1990), p.84-85

¹¹ Idem

¹² Van Praag bevestigt dat deze randvoorwaarden zijn bedongen door Van Mierlo. 'Op de definitieve formulering van het voorstel had d'66 veel invloed.', zo stelt hij verder. Zie: Van Praag (1990), p.85, en verder: Vrij Nederland d.d. 6 maart 1971 en *Haagse Post* d.d. 24 februari 1971

¹³ Van Mierlo stelt dat Den Uyl de ontwikkelingen richting een progressieve volkspartij 'altijd